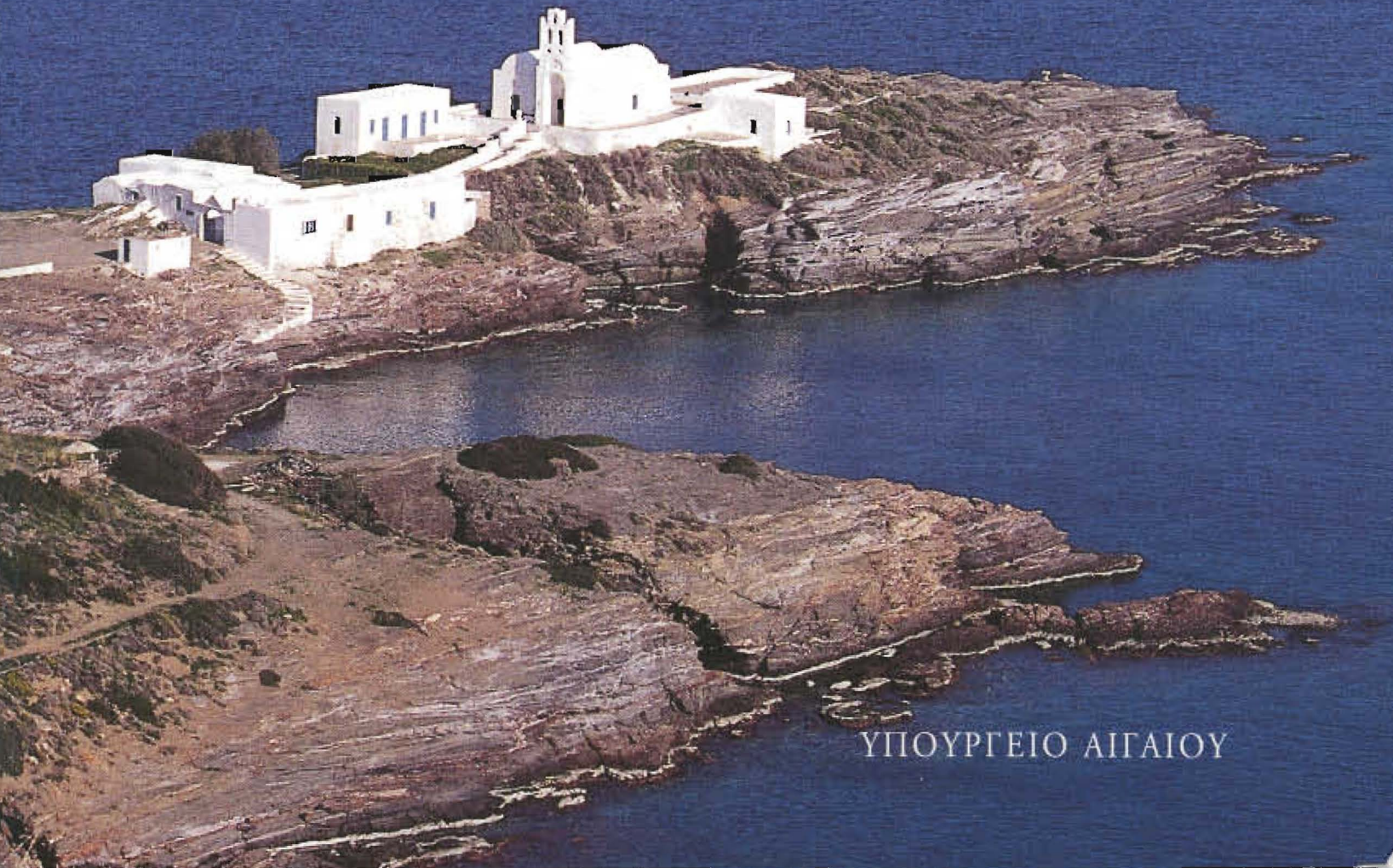

ΣΙΦΝΟΣ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΣΙΦΝΟΥ

Σχεδιασθείς και συμπληρωθείς επί τη βάση
του Χάρτου του Ἀγγλικού Ναυαρχείου
ὑΠὸ
ΑΝΤΩΝΗ Ν. ΓΡΥΠΑΡΗ

ΣΙΦΝΟΣ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΑΘΗΝΑ 1998

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

- 7** ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ
ΤΗΣ ΥΠΟΥΡΓΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ κ ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΠΑΠΑΖΩΗ

- 9** ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΣΙΦΝΟΥ

- 17** Η ΣΙΦΝΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

- 35** Η ΣΙΦΝΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΪΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ;
Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΛΛΩΝ

- 39** ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΟΥΣ ΠΥΡΓΟΥΣ ΤΗΣ ΣΙΦΝΟΥ

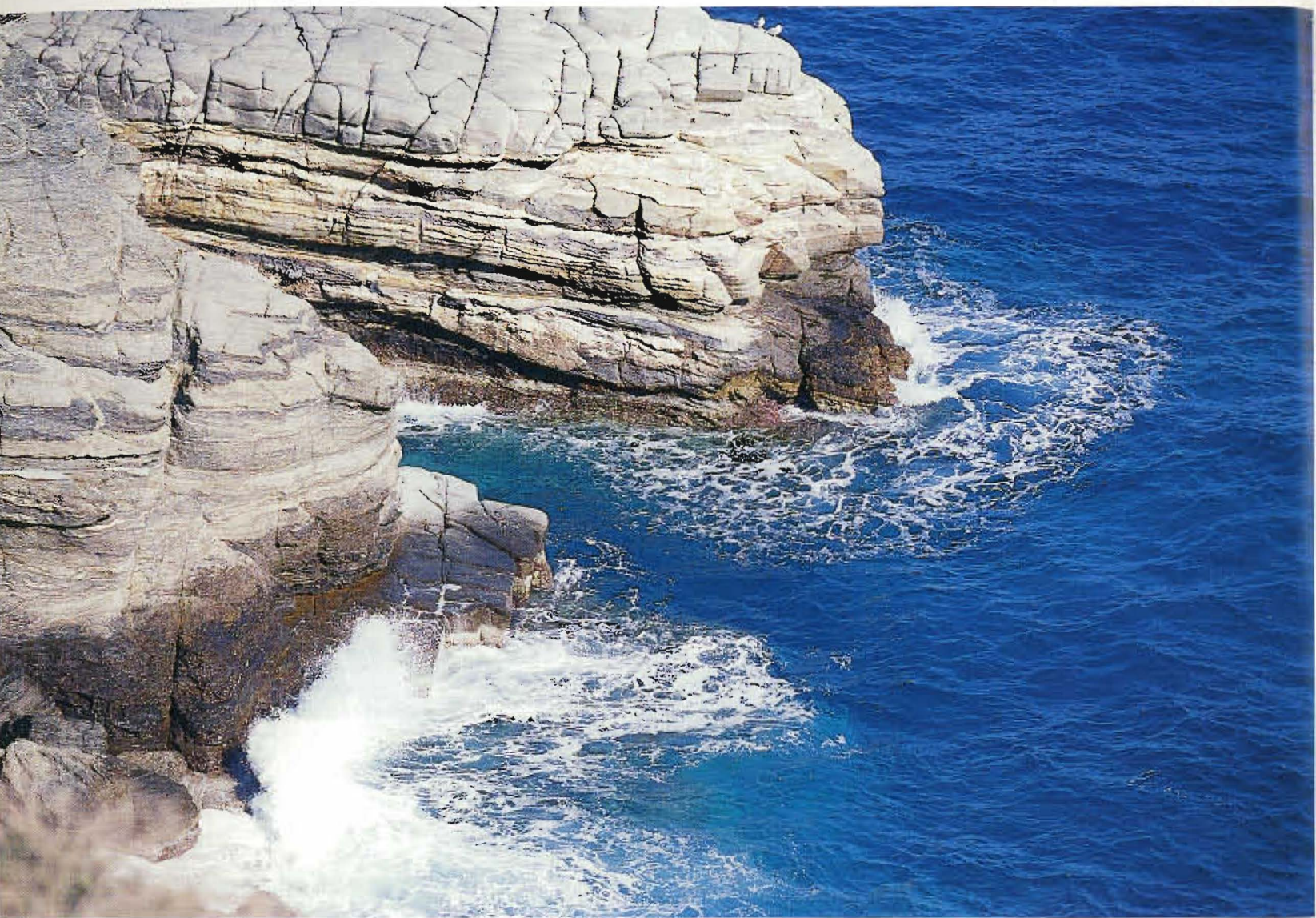

- 47** ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΣΤΗ ΣΙΦΝΟ

- 53** ΣΙΦΝΟΣ: ΟΙΚΙΣΤΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ.
ΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΑΠΟ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ ΣΤΟΝ 20ο

- 83** ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

Προλογικό Σημείωμα της Υπουργού Αιγαίου κ. Ελισάβετ Παπαζώνη

Ξεχωριστή είναι η θέση που κατέχει η Σίφνος ανάμεσα στα νησιά των Κυκλάδων. Φύση και οικισμοί, ανθρώπινα έργα και περιβάλλον δένουν αρμονικά, δημιουργώντας ένα αποτέλεσμα υπηλής αισθητικής.

Το νησί γνώρισε μέρες ακμής αλλά και δύσκολα χρόνια. Πλούσιο σε κοιτάσματα χαλκού, χρυσού και αργύρου αναπτύχθηκε ως αξιόλογο κέντρο του πρώιμου αιγαιακού πολιτισμού. Ο Ηρόδοτος θεωρεί τους κατοίκους της Σίφνου ως τους πλουσιότερους από τους νησιώτες και θαυμάζει τα κατασκευασμένα από παριανό μάρμαρο δημόσια οικοδομήματα της πόλης τους. Ο γλυπτός διάκοσμος του Θησαυρού των Σιφνίων στο Ιερό του Απόλλωνα στους Δελφούς, αποτελεί σταθμό στην αρχαία ελληνική τέχνη. Την θέση της αρχαίας πόλης θα πάρει το Κάστρο, πρωτεύουσα του νησιού έως τον 19ο αιώνα, που διατηρεί μέχρι σήμερα τη μοναχική αριστοκρατικότητά του.

Γόνιμη στάθηκε και η πνευματική παρακαταθήκη του νησιού. Στη Σίφνο του 17ου αιώνα συγκεντρώνονται δάσκαλοι και σπουδαστές από όλη την Ελλάδα, οι οποίοι εντυφούν στα κλασικά γράμματα, τα μαθηματικά και τις επιστήμες. Στη Σίφνο εκδίδεται για περισσότερα από 100 χρόνια η παλαιότερη εφημερίδα των Κυκλάδων, ενώ το νησί γεννά σημαντικούς πνευματικούς ανθρώπους.

Η Σίφνος συντηρεί μέχρι σήμερα έναν ολοκληρωμένο λαϊκό πολιτισμό. Από τους τεχνίτες που δουλεύουν παραδοσιακά τον πηλό μέχρι και τις αυθεντικές οιφναϊκές γεύσεις, αναδεικνύεται ένας κόσμος ποιότητας της καθημερινής ζωής.

Όμως αυτό που σφραγίζει τη σύγχρονη φυσιογνωμία της Σίφνου είναι οι οικισμοί της, αναπτυγμένοι γραμμικά στο κεντρικό οροπέδιο, που συγκροτούν ένα μοναδικό πολεοδομικό σύμπλεγμα. Υπό το φως του Αιγαίου, η πλαστικότητα της γεωμετρικής αρχιτεκτονικής, το ανάγλυφο του τοπίου, οι δουλεμένες με μαστοριά πεζούλες δημιουργούν μια σπάνια αίσθηση ομορφιάς και γαλήνης.

Η συνοπτική αυτή έκδοση του Υπουργείου Αιγαίου, που αποτελείται από επιμέρους συμβολές επιστημόνων που μελετούν για χρόνια τη Σίφνο, επιθυμεί να ενισχύσει τη σημαντική πρωτοβουλία της διοργάνωσης του 1ου Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου. Η ανανέωση της γνώσης για την ιστορία και τον πολιτισμό της Σίφνου βοηθά την τοπική κοινωνία να αποκτήσει αυτογνωσία και να συνειδητοποιήσει το μεγάλο της πολιτιστικό απόθεμα, εντάσσοντάς το λειτουργικά στη σύγχρονη ζωή.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους όσους συνέβαλαν στην πραγματοποίηση αυτής της έκδοσης καθώς και όσους ούκωσαν το βάρος της προετοιμασίας του 1ου Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου.

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΠΑΠΑΖΩΗ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΣΙΦΝΟΥ

Ἄλλ' ὅταν ἐν Σίφνῳ πρυτανήια λευκά γένηται λεύκοφρύς
τ' ἀγορή, τότε δὴ δεῖ φράδμονος ἀνδρὸς φράσασθαι
ξύλινόν τε λόχον κήρυκά τ' ἐρυθρόν

Ἡρόδοτος III. 57

Ο Ηρόδοτος αναφέρει για τους Σικνίους ότι ανάμεσα στους νησιώτες ήταν οι πιο πλούσιοι (*νησιωτιέων μάλιστα ἐπλούτεων*), ευειδί είχαν στο νησί τους μεταλλεία χρυσού και αργύρου¹ και ήταν τόσο πλούσιοι ώστε μόνο από την δεκάτη *τῶν γινομένων αὐτόθεν χρημάτων θησαυρός** ἐν Δελφοῖσι ἀνάκειται ὁμοία τοῖσι πλοισιωτάτοισι. Και αυτή τη μεγάλη οικονομική όνεση φαίνεται ότι την είχαν οι Σίφνιοι χιλιετίες πριν τους αναφέρει ο Ηρόδοτος.

Σύμφωνα με τη σύγχρονη έρευνα που σχεδόν επιβεβαιώνει την παλιότερη, η αρχή της εκμετάλλευσης των μεταλλείων είναι δυνατό να οριστεί στην περίοδο 2700-2400 π.Χ., εποχή κατά την οποία βρισκόταν σε άνηπνη ο γνωστός ως πρωτοκυκλαδικός πολιτισμός. Στην ανατολική ακτή του νησιού προς τα βόρεια, στο ακρωτήριο του Αγ. Σώστη, αλλά και νοτιοδυτικότερα στο εσωτερικό, στις θέσεις Αγ. Σιλβέστρος, Αγ. Μηνάς, Βορεινή, Παναγιά τα Μάγκανα, στα βόρεια του Αρτεμώνα, καθώς και νοτιότερα ανάμεσα στην Απολλωνία και στις Καμάρες, στις θέσεις Άγιος Ελευθέριος, Ξερό Ξύλο, στην περιοχή Κάφαλος, Τοιγκούρας, Πλατύ Ραφαλιά έχουν επισημανθεί αρχαία μεταλλεία αργύρου, καθώς και μαλύβδου, που παράγεται από τον άργυρο. Στη θέση Ξερό Ξύλο γινόταν επίσης επεξεργασία σιδήρου, φυσικά πολύ αργότερα, στην αρχή της 1ης χιλιετίας π.Χ. περιόδου γνωστής ως εποχή του οιδήρου.

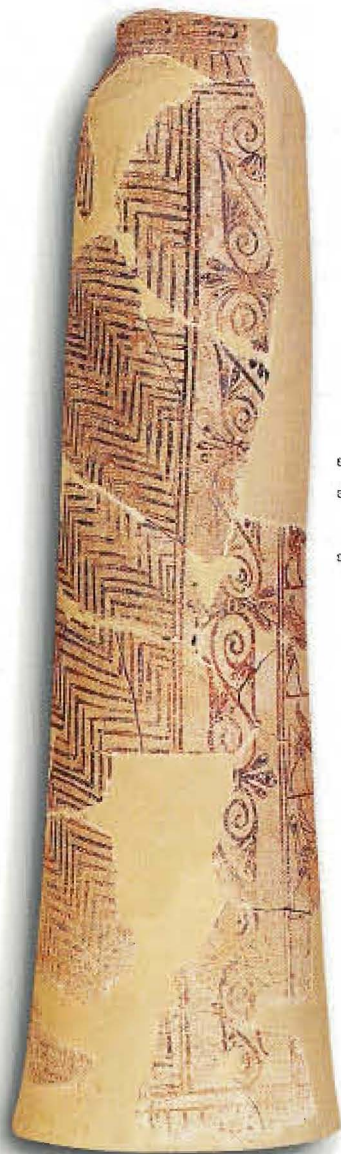
Η μεταλλουργία θεωρείται ως μια από τις σημαντικότερες σνακαλύψεις που άλλαξε τη ζωή του ανθρώπου επειδή με την εμφάνιση των μετάλλινων εργαλείων βελτιώθηκαν οι συνθήκες ζωής, με αποτέλεσμα την οργάνωση και ανάπτυξη ενός κοινωνικού ουνόλου, που αρχίζει να έχει και πολιτιστικές δραστηριότητες. Είναι εξάλλου γνωστή η ιδιότητα του κυκλαδικού πολιτισμού που κυριαρχεί στην 3η χιλιετία π.Χ. και στο άμιο της 2ης σε όλο τον κηκλαδικό χώρο με μεγάλο κέντρο τη Νάξο.

¹ Ο θησαυρός στο μεγάλο ιερά, στους Δελφούς, στην Ολυμπία, στη Δήμο, ήταν ένα μεγαρόσχημο μικρό κτήριο, στο οποίο φυλάσσονταν οι κινητές προσφορές κάθε πόλης στο ιερό του θεού.

Στις δυτικές Κυκλάδες οι ανασκαφικές έρευνες μαρτυρούν για σημαντικές εγκαταστάσεις της πρωτοκυκλαδικής εποχής στη Μήλο, αλλά φαίνεται ότι δεν θα έλειπαν και από τη Σίφνο, παρά τα λίγα στοιχεία που υπάρχουν εξαιτίας των περιορισμένων ανασκαφών στο νησί.

Ορισμένες από τις ανασκαφές αυτές έγιναν από τον μεγάλο έλληνα αρχαιολόγο Χρήστο Τσούντα, ο οποίος στο τέλος του 19ου αι. έσκαψε στη θέση Ακρωτηράκι, κοντά στον Πλατύ Γιαλό, καθώς και στα νοτιοδυτικά του νησιού, στον όρμη Βαθύ. Εκεί ήλθαν στο φως τάφοι με ενδιαφέροντο κτερίσματα: αγγεία, διάφορα μικροαντικείμενα και λίγα όμορφα μωρμάρινα ειδώλια. Ο ανασκαφέας πιθανολογεί και την ύπαρξη μικρών οικισμών στην περιοχή με το σχετικό εύφορο πεδίο που εκτείνεται προς το εσωτερικό των δύο αυτών όρμων. Τα ευρήματα του Τσούντα είναι σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, ενώ ένας ωροίος μαρμαρίνος κρατηρικός (ύψ. 28,5 εκ.), άγνωστων στοιχείων για το χρόνο και τόπο εύρεσής του, είναι το μόνο πρωτοκυκλαδικό αγγείο (εικ. 1) που κοσμεί το Μουσείο της Σίφνου στο Κάστρο. Μια άλλη ανασκαφή που έκανε ο Τσούντας ήταν στο λόφο του Αγ. Ανδρέα, στο εσωτερικό του νησιού, στο νοτιοανατολικά της Απολλωνίας, όπου φαίνεται ότι υπήρχε οικισμός από το τέλος της 2ης χιλιετίας π.Χ. Νεότερες ανασκαφές (στις αρχές του 20ού αιώνα) από άγγλους επιστήμονες στην περιοχή του σημερινού Κάστρου, στην ανατολική πάλι ακτή, στο βόρειο τμήμα του νησιού, έδειξαν ότι μάλλον υπήρχε εκεί ακόμη μιο μικρή εγκατάσταση, επίσης παραθαλάσσια, λίγο όμως νεότερη, από αυτές που επισόμανε ο Τσούντας στο νοτιοδυτικό τμήμα της ανατολικής Σίφνου.

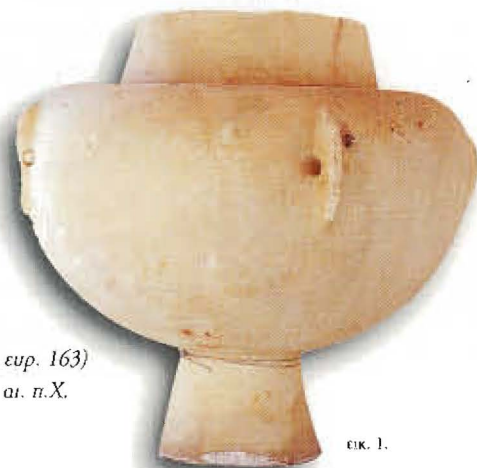
Η παραθαλάσσια αυτή περιοχή, επάνω στο απόκρημνο ακρωτήριο του νεότερου Κάστρου, φαίνεται ότι παρουσίαζε σημαντικό ενδιαφέρον για τα ιωνικά φύλα, που ήλθον και εγκαταστάθηκαν στο νησί στις αρχές της 1ης χιλιετίας π.Χ. Από δω είχαν την δυνατότητα να ελέγγουν τους θαλάσσιους δρόμους που περνούσαν στα ανατολικά της Σίφνου, είχαν ευκολία πρσάρμισης στον προφυλοσμένο από τους ανέμους όρμη των Σεραλιών, που σχηματίζεται στα νότια του λόφου,

εικ. 2.

εικ. 3.

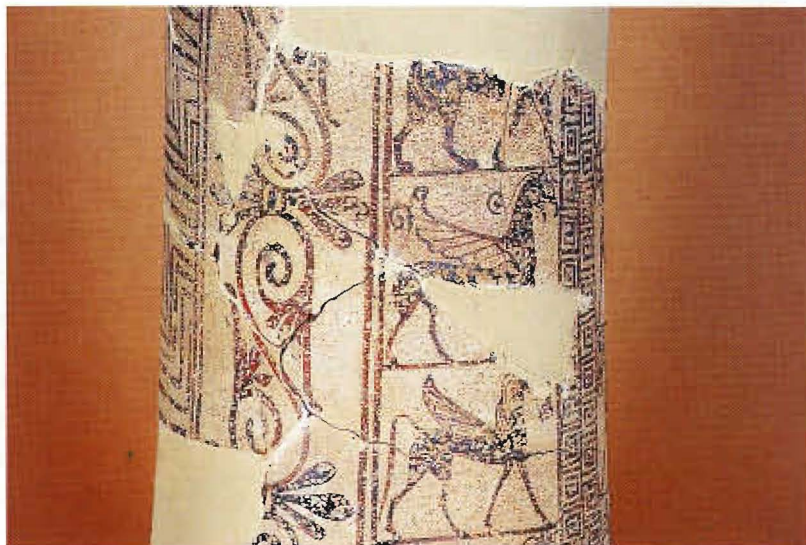

εικ. 1.

εικ. 1. Μαρμάρινος πρωτοκυκλαδικός κρατηρίοκος, 3η χιλιετία π.Χ. (αρ. ευρ. 163)

εικ. 2. Πύλινο γυναικείο ειδώλιο (κάτω τμήμα), νοξιοκό εργαστήριο, 7ος αι. π.Χ.
(αρ. ευρ. 164). εικ. 2α. Λεπτομέρεια του ιδίου ειδωλίου

εικ. 3. Πρωτοκορινθιακή κοτύλη, ο' μισό 7ου αι. π.Χ.

εικ. 2α.

ΕΙΚ. 4.

ΕΙΚ. 4. Πάρινη λεοντοκεφαλή, τέλος 7ου η αρχές 6ου αι. π.Χ (αρ. ευρ. 1)

ΕΙΚ. 5. Μαρμάρινη κεφαλή σφίγγας, έργο παριανό γυρω στο 570 π.Χ. (αρ. ευρ. 2).

ΕΙΚ. 6. Τμήμα μαρμαρινής σαρκοφάγου με ανάγλυφο διάκοσμο, 2ος/3ος αι. μ.Χ.

ΕΙΚ. 5

ΕΙΚ. 6.

καθώς και άμεσης επικοινωνίας με την αντικρυνή και ουγγε- νική ιωνική Πάρο. Οι ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν από τους άγγλους έδειξαν ότι στην κορυφή του λόφου υπήρχε ένας οικισμός από τον 8ο αι. ως και τον 6ο π.Χ., ενώ στη νοτιοδυτική κυρίως πλευρά του λόφου, υρος τα χαμηλά, επισημάνθηκαν ίχνη από εγκαταστάσεις νεότερων χρόνων, ως και τη ρωμαϊκή εποχή. Στην απέναντι πλαγιά επίσης, δυτικά από το σημερινό δρόμο προς το Φάρο έχει ανασκαφεί ένα πλουσιότατο νεκροταφείο ρωμαϊκών χρόνων με ωραιό- τατο γυάλινα αγγεία αλλά και πολλά πήλινα, και άλλα μικρο- αντικείμενα από διάφορα υλικά.

Τα ευρήματα των αγγλικών ανασκαφών αποτέλεσαν τον πυρή- να για την οργάνωση του τοπικού Μουσείου στο Κάοτρο, που κατασκευάστηκε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία στη δεκαε- τία του '70 σε οικόπεδο, το οποίο δώρισε ο οίφνιος καστρια- νός καθηγητής Γ. Μαριδάκης. Το Μουαείο ατεγάζεται σε ένα κτήριο διώροφο με στοιχεία παραδοσιακής αρχιτεκτονικής και άρχισε να λειτουργεί κανονικά το 1990. Περιλαμβάνει εκτός από τα ευρήματα των αγγλικών ανασκαφών και άλλα από διάφορες θέσεις του νησιού, μερικά ενδιαφέροντα γλυπτά που καλύπτουν το χρονικό φάσμα από την αρχαϊκή ως το τέλος της ρωμαϊκής εποχής, καθώς και μια ουλλογή νομομά- των, δωρεά του γιατρού κ. Π. Πρωτονοτάριου.

Αναφέρονται ενδεικτικά: ένα γυναικεία πήλινο ειδώλιο (σώζεται το κάτω μέρος) με πλούσια διακοσμημένο ένδυμα, ναξιακού εργαοτηρίου, του α' μισού του 7ου αι. π.Χ. (εικ. 2- 2α), μια πρωτοκορινθιακή κοτύλη (εικ. 3), ωραίο δείγμα της λεπτής γραμμικής διακόσμησης των κορινθιακών εργαοτη- ρίων στο α' μισό του 7ου αι. π.Χ., μια κεφαλή λέοντα από πόρο (εικ. 4) έργο κυκλαδικό ή αττικό(;) του τέλους του 7ου αι. ή των ορχών του 6ου αι. π.Χ., μια κεφαλή μαρμάρινη, πιθανότατα σφίγγας, (εικ. 5) έργο παριανού εργαοτηρίου του β' τέταρτου του 6ου αι. π.Χ., μια θαυμαστή μαρμάρινη οαρ- κοφάγος (δυστυχώς η έλλειψη χώρου εμπαδίζει την κανονι- κή της έκθεση) μικρασιατικής προέλευσης του 2ου/3ου αι. μ.Χ. (εικ. 6).

Αρχαία όμως που βρέθηκαν στη Σίφνο φυλάσσονται στο

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουαείο, καθώς και στο Μουαείο Μπενάκη, στην Αθήνα. Πρόκειται για οημαντικά ευρήματα, τα περισσότερα από τις αγγλικές ανασκαφές στο Κάοτρο και τα οποία φαίνεται ότι επειδή τότε δεν υπήρχε τοπικό μουαείο τα μετέφεραν για ασφάλεια σε μουαεία της Αθήνας. Πρόκει- ται για μια μικρή ερμαϊκή στήλη (εικ. 8), μάλλον αττικό (;) έργο των δύο τελευταίων δεκαετιών του 6ου αι. π.Χ., μια μοναδική στο είδος της γυάλινη ρωμαϊκή φιάλη (εικ. 9) με ανάγλυφες παραστάσεις θαλάσσιων τεράτων, ένα ζευγάρι χρυσά ακουλαρίκια και, δύο γυάλινα ποτήρια με επιγραφές πότου, ρωμαϊκής εποχής (εικ. 10-11).

Εκτός από τα κινητά αυτά έργα δεν είναι δυνατόν για όποιον θέλει να έχει μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για την πολιτι- στική δραοτηριότητα της Σίφνου να μην λάβει υπόψη του τον καταπληκτικό διάκοομο του θησαυρού των Σιφνίων στο μεγάλο απολλώνειο ιερό των Δελφών. Ο θησαυρός αντανα- κλά με το μεγαλείο της τέχνης όλο τον πλούτο και την οικα- νομική ευρωοτία ανθρώπων, που ήταν σε θέοη να διαλέγουν σωατά τους κατάλληλους καλλιτέχνες, στη ουγκεκριμένη περίπτωση τους γειτονικούς τους εξάιρετους πάριους γλύ- πτες, που τους καταξίωσαν «κοινωνικά» αναλαμβάνοντας να εκφράσουν με τη μεγάλη τους τέχνη το καλλιτεχνικό πιστεύω των Σιφνίων.

Και γενικότερα φαίνεται ότι οι Σίφνιοι ήταν σε μεγάλη επαφή με τους γείτονές τους χρησιμοποιώντας το πολύτιμο παριανό μάρμαρο στα δημόσια κτήρια της πόλης τους, όπως χαρακτηριστικά σναφέρει και πάλι ο Ηρόδοτος: *τοίσι δε Σιφ- νιοισι ήν τότε η άγορη και το λυριανήιον παριμ λίθη ποκημένα.*

Η σύντομη αυτή επισκόπηση πιστεύω ότι βοηθεί να εξαρθεί η εικόνα του μάλλον λαμπρού παρελθόντος ενός πληθυσμού ικανού και δραοτηρίου, που όφειλε βέβαια σε μεγάλο μέρος την υλική του ευμάρεια στο πλούοιο υπέδαφος του τόπου στον οποίο ζούσε, αλλά και στα πολιτιστικά ενδιαφέροντα που είχε αναπτύξει όχι μόνο στο εωωτερικό του αλλά και στη γενικότερη περιοχή. Σύμφωνα με όσα προαναφέρθηκαν είναι χαρακτηριστικό ότι όταν στο Αιγαίο είχε υπεροχή η Νάξος στον 7ο αι. π.Χ., στη σιφνιακή πόλη υπάρχουν ναξια-

εικ. 9.

εικ. 10-11.

εικ. 7. Τμήμα ανάγλυφης στήλης με παράσταση Ασάρτης, 2ος/3ος αι. μ.Χ. (αρ. ευρ. 17)

εικ. 9. Ρωμαϊκή γυαλίνη φιάλη με παραστάσεις θαλάσσιων τερατιών (ΕΑΜ αρ. ευρ.)

εικ. 10-11 Ρωμαϊκά γυάλινα πατήρια ανεπιγράφα. (Μουσείο Μπενάκη αρ. ευρ. 3707, 3708)

εικ. 7

εικ. 8

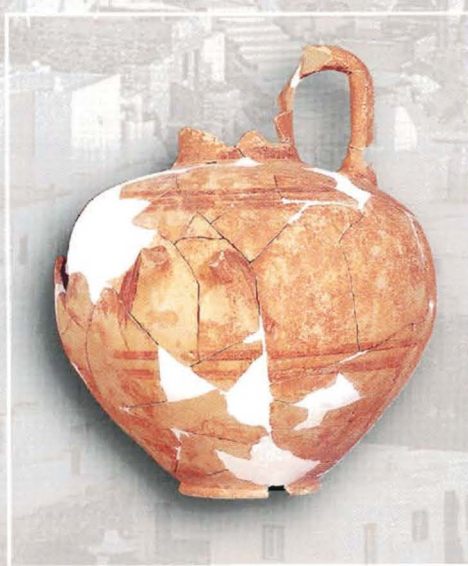
κά έργα, π.χ. το θαυμάσιο πάλινο ειδώλιο της εικ. 2-2α, αλλά και από τον κυκλαδικό χώρο ή ίσως και από την Αττική όπως η πώρινη λεοντοκεφαλή της εικ. 4, έργο σπάνιο για τις Κυκλάδες όχι μόνο για το υλικό του (πώρος) αλλά και για τη χρήση του. Στον 6ο αι. π.Χ. κυριαρχεί γενικά στον ελληνικό χώρο η Πάρος και η Σίφνος είναι ένας από τους κύριους αποδέκτες της παριανής τέχνης, ενώ όταν στα ελληνιστικά χρόνια ως την ύστερη λεγόμενη αρχαιότητα τα κέντρα της πολιτικής, οικονομικής και φυσικά πολιτιστικής δύναμης μετατοπίζονται προς τα ανατολικά η Σίφνος ακολουθεί τα ρεύματα της εποχής, αν κρίνει κάποιος από την ύπαρξη στο νησί της πλούσιας δισκοαμμένης σαρκοφάγου (εικ. 6) με κοθάρá μικρασιατικά πρότυπα, αλλά και άλλων αντικειμένων όπως π.χ. μιας ανάγλυφης στήλης με παράσταση της ανατολικής θεάς Ασάρτης ή της Άρτεμις ως Ασάρτης (εικ. 7)*.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

* Οι φωτογραφίες των αντικειμένων που βρίσκονται στο ΕΑΜ προέρχονται από το φωτογραφικό αρχείο του ΕΑΜ, ενώ του Μουσείου Μπενάκη από το αρχείο του Μπενακείου.

εικ. 8 *Ερμαική στήλη, γύρω στα 520 π.Χ. (ΕΑΜ αρ. ευρ. 3728)*

Η ΣΙΦΝΟΣ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Η Σίφνος, ένα από τα ομορφότερα νησιά των Δυτικών Κυκλάδων, λόγω της γεωγραφικής της θέσης και του πλούσιου ορυκταύ της πλούτου, κατείχε αξιόλογη θέση στην ανάπτυξη του αιγαιακού πολιτισμού, ιδιαίτερα των Κυκλάδων, κατά την προϊστορική εποχή. Χαρακτηρίζεται από ασφαλή ορυκτοπία, όπως τον Πλατύ Γιαλό και το Βαθύ, χρήσιμα για τη ναυοιπλοία ακόμη και στα πρώτα της στάδια, και ορεινάς όγκους, όπως το Φρούδι της Μπαρόνας στο Καλαμίτσι και ο Αγ. Ανδρέας, κατάλληλους για κατοίκηση σε δύσκολους καιρούς. Τα άφθονα νερά και οι κοιλάδες στο εσωτερικό του νησιού καθιστούν τη Σίφνο ένα από τα πιο εύφορα νησιά των Κυκλάδων, τα περισσότερα από τα οποία είναι άνυδρα με περιορισμένες καλλιεργίσιμες εκτάσεις. Η γεωτοική Μίλος, όπου ήδη τη Νεολιθική Εποχή αναπτύσσεται σημαντική δραστηριότητα λόγω των λατομείων του οψιανού (κύριο υλικό κατασκευής εργαλείων και όπλων) και στην πρώτη εποχή του Χαλκού ιδρύεται η σημαντικότερη πάλη της Φυλακωπής, ένα από τα μεγαλύτερα πολιτιστικά κέντρα των Κυκλάδων μέχρι το τέλος της προϊστορικής εποχής, θα συνέβαλε οσοφασιστικά τόσο στην πρώτη κατοίκηση της Σίφνου όσο και στην μετέπειτα ανάπτυξη του πολιτισμού της.

ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ – ΠΡΩΤΟΚΥΚΛΑΔΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ (3η ΧΙΛΙΕΤΙΑ Π.Χ.)

Κατό την πρώτη εποχή του Χαλκού (3η χιλιετία π.Χ.) στο νησιωτικό σύμπλεγμα των Κυκλάδων αναπτύχθηκε ένας από τους σημαντικότερους πολιτισμούς του Αιγαίου, ο Πρωτοκυκλαδικός Πολιτισμός. Ο άνθρωπος εγκαταλείπει σταδιακά τον τρόπο ζωής της Νεολιθικής εποχής και με βάση τις γνώσεις και την εμπειρία που απέκτησε σε πολλούς τομείς (ναυοιπλοία, κεραμική, καλλιέργεια κ.λ.π.) διαμορφώνει μια νέα, διαφορετική δομή της κοινωνίας. Τώρα η οικονομία στηρίζεται σε δύο βασικούς παράγοντες, στο εμπόριο και στην επεξεργασία - μεταποίηση των φυσικών αγαθών, γεγονός που σημαίνει τεχνική εξειδίκευση και καταμερισμό εργασίας. Η συγκέντρωση του πληθυσμού επιβάλλει πλέον μια ολλογική αντιμετώπιση των προβλημάτων που σχετίζονται με

ομάδες ή το κοινωνικό σύνολο και η κοινωνία οργανώνεται προκειμένου να πραγματοποιήσει έργα με κοινωφελή χαρακτηριστήρα (π.χ. οχυρώσεις, πολεοδομικό σχεδιασμό). Έτσι αρχίζουν να δημιουργούνται οι πρώτες μεγάλες οργανωμένες πόλεις, όπως της Φυλακωπής στη Μίλο, της Αγ. Ειρήνης στην Κέα και ίσως, το Ακρωτήρι στη Θήρα. Η επαφή με τον έξω κόσμο είναι πλέον περισσότερο αναγκαία για τη διακίνηση πρώτων υλών αλλά και έτοιμων αγαθών. Η ναυοιπλοία και η ναυπηγική εξελίσσονται σε μεγάλο βαθμό και επιτρέπουν στους ναυτικούς να πραγματοποιούν μακρινά ταξίδια και να διακινούν παράλληλα με τα προϊόντα νέες ιδέες και τεχνολογικά επιτεύγματα. Αυτή την εποχή μαρτυρούνται επαφές των Κυκλαδικών με τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου (Σάμο, Χίο, Μυτιλίνη), την Κρήνη (Αρχάνες), την πειρωτική Ελλάδα (Μαραθώνας, Άγιος Κοσμάς, Πρασκυνάς), την Εύβοια (Μάνικα), αλλά και πιο μακριά (Μίλιπος, Ιαός). Η τέχνη φθάνει σε πολύ υψηλά επίπεδα και οι Κυκλαδίτες λυθοξάοι δημιουργούν μοναδικά αριστουργήματα, τα περίφημα μαρμάρια κυκλαδικά ειδώλια.

ΠΡΩΤΟΚΥΚΛΑΔΙΚΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ ΣΤΟΝ ΠΛΑΤΥ ΓΙΑΛΟ ΚΑΙ ΣΤΟ ΒΑΘΥ

Ο Πρωτοκυκλαδικός Πολιτισμός τεκμηριώνεται στη Σίφνο από δύο σημαντικά νεκροταφεία που έσκαψε στον Πλατύ Γιαλό και στο Βαθύ το 1898 ο μεγάλος Έλληνας αρχαιολόγος και πρωτοπόρος της προϊστορικής αρχαιολογίας στην Ελλάδα Χρήστος Τσούντας. Το νεκροταφείο στο Πλατύ Γιαλό, αν και εκτεινόταν σε μια έκταση 4-5 στρεμμάτων στη θέση Ακρωτηράκι, δεν περιλάμβανε πολυάριθμους τάφους, όπως στη Χαλανδριανή της Σύρου, αλλά μερικές ουστάδες 4-5 τάφων, η καθεμία, σε απόσταση από την άλλη. Το νεκροταφείο ήταν ερευνημένο ήδη παλαιότερα και έτσι ο Τσούντας έσκαψε μόνον 7-8 τάφους. Οι τάφοι αυτοί, μονά ή διπλοί, ήταν τραπεζίσχημοι, επενδυμένοι με πλάκες στις τέσσερις πλευρές. Υπήρχαν όμως και παραδείγματα όπου οι πλευρές ήταν κτισμένες με μικρές πέτρες. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος στη συνήθη για την εποχή συνεσταλμένη

θέση και συνοδευόταν από ολιγάριθμα κτερίσματα, σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών. Ανάμεσα σε αυτά συγκαταλέγονται κυλινδρική και σφαιρική πυξίδα, μόνωτο κύπελλο με γραπτή δισκόμορφη, μαρμάρινες φιάλες, χάλκινη λαβίδα, λείπιδα οφριανού, τρία κακότεχνα λίθινα πτηνά, μικρά λίθινα σφαιρίδια, κομμάτι ερυθρού χρώματος και μαρμάρινα ειδώλια. Το νεκροταφείο αυτό πιθανότατα ανήκε στην εγκατάσταση (ίσως μικρός οικισμός), που εντοπίστηκε από επιφανειακά ευρήματα (οφριανός, όστρακα αγγείων) στη βραχώδη ράχη που ορίζει τη βόρεια πλευρά του Πλατύ Γιαλού και χωρίζει το νεκροταφείο από αυτόν.

Στην περιοχή του όρμου του Βαθέως, στη νοτιοδυτική πλευρά του νησιού, ο Τσουντας έσκαψε άλλο ένα Πρωτοκυκλαδικό νεκροταφείο. Εξαιτίας της συνεχούς καλλιέργειας είχαν διασωθεί πολύ λίγοι τάφοι, μόλις τέσσερις. Ως προς το σχήμα και τη μορφή ήταν ανάλογοι εκείνων στο Ακρωτηράκι. Τα κτερίσματα ήταν λιγοστά, μια αφαιρική και δύο κυλινδρικές πυξίδες καθώς και λίγες λίθινες χάντρες, όλα σήμερα στο Εθνικό Μουσείο της Αθήνας.

ΠΡΩΤΟΚΥΚΛΑΔΙΚΑ ΜΕΤΑΛΛΕΙΑ ΑΓΙΟΥ ΣΩΣΤΗ

Σημαντικότερα μπορεί να χαρακτηριστεί η αυρηχολία της Σίφνου στην εξέλιξη της τεχνολογίας του Πρωτοκυκλαδικού Πολιτισμού, καθώς στο νησί εντοπίστηκαν μεταλλεία των οποίων η λειτουργία ανάγεται σχεδόν με βεβαιότητα στην εποχή αυτή. Επιπλέον οι μέχρι σήμερα επιστημονικές μελέτες έδειξαν ότι ο άργυρος, ο χαλκός και ο μόλυβδος, που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή των μετάλλινων πρωτοκυκλαδικών αντικειμένων προέρχεται και από τη Σίφνο. Τα μεταλλεία αυτά βρίσκονται στη χερσόνησο του Αγίου Σώστη και σε αυτά εξορυσσόταν αργυρούχος μόλυβδος. Οι μέθοδοι που εφαρμόστηκαν ήταν πρωτόγονες, ενώ τα εργαλεία για το σπείσιμο και την πρώτη διαλογή ήταν από οφριανό, σιδηρό που τεκμηριώνει την τόσο πρώιμη λειτουργία τους. Οι στοές του Αγίου Σώστη, που σήμερα βρίσκονται κάτω από τη στάση της θάλασσας, ήταν προσιτές από την επιφάνεια με πηγάδια, τα οποία όλα ήταν διερευνητικά και άλλα χρησιμοποιούν

για τον εξαερισμό ή την ανέλκυση του μεταλλεύματος. Η εκκαμίνευση γινόταν σε ανοιχτό χώρο με ισχυρά ρεύματα και δεν αποκλείεται οι μεγάλες κοιλοότητες που έχουν εντοπισθεί κοντά στο μεταλλείο να χρησιμοποιούνταν για το σκοπό αυτό.

Η μεταλλευτική δραστηριότητα στη Σίφνο σε συνδυασμό με την εύρεση πρωτοκυκλαδικών αντικειμένων από οφριανό μεταλλεύμα έξω από το νησί τεκμηριώνουν ότι η Σίφνος κατά την πρώιμη εποχή του Χαλκού είχε αναπτύξει επαφές και εμπορικές σχέσεις με τα άλλα Κυκλαδονησία.

ΜΕΣΗ ΚΑΙ ΥΣΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

(2η ΧΙΛΙΑΕΤΙΑ Π.Χ.)

Κατά τη μέση εποχή του Χαλκού οι Κυκλάδες δέχονται ισχυρές επιρροές από τη μεγάλη δύναμη της ευσχίας, την Κρήτη, και τον Μινωικά Πολιτισμό που ακτινοβολούσε σε όλο τον αιγαϊακό χώρο. Οι μεγάλοι οργανωμένοι οικισμοί της προηγούμενης εποχής εξελίσσονται σε μεγάλα αστικά κέντρα (Ακρωτήρι της Θήρας, Φυλακωπή, Αγ. Ειρήνη). Οι Κυκλαδίτες γνωρίζουν μεγάλη ευημερία, η οποία κατά ένα μεγάλο μέρος θα πρέπει να οφείλεται στην σημαντική για το διαμετακομιστικό εμπόριο και τον έλεγχο του Αιγαίου γεωγραφική θέση των Κυκλάδων και στο ναυτικό και εμπορικό χαρακτήρα της οικονομίας τους. Την ίδια περίοδο οι σχέσεις των Κυκλάδων με την ηπειρωτική Ελλάδα είναι στην αρχή περιορισμένες και μάλλον οφείλονται σε πρωτοβουλία των νησιωτών. Σταδιακά όμως εξελίσσονται έτσι ώστε στο τέλος της μέσης εποχής του Χαλκού, όταν αρχίζει να διαμορφώνεται στην ηπειρωτική Ελλάδα ένας νέος σημαντικός πολιτισμός, ο Μυκηναϊκός, να δισπαστώνεται στον ελλαδικό χώρο διεύθυνση του κυκλαδικού πνεύματος παράλληλα με την έντονη μινωική επίδραση. Οι σχέσεις αυτές τεκμηριώνονται και αρχαιολογικά, πιο έντονα κατά τον 16ο αιώνα π.Χ. Κυκλαδική κεραμική βρέθηκε σε πρώιμους τάφους του ταφικού κύκλου Β των Μυκηνών, ενώ τα υστεροελλαδικά Ι κύπελλα συναγωνίζονται τα ανάλογα υστερομινωικά Ι στις προτιμήσεις των νησιωτών. Επίσης υπάρχουν ισχυρά εικονογραφικά στοιχεία ανάμεσα σε μια σειρά ευρημάτων (π.χ. εγγυρίδια με

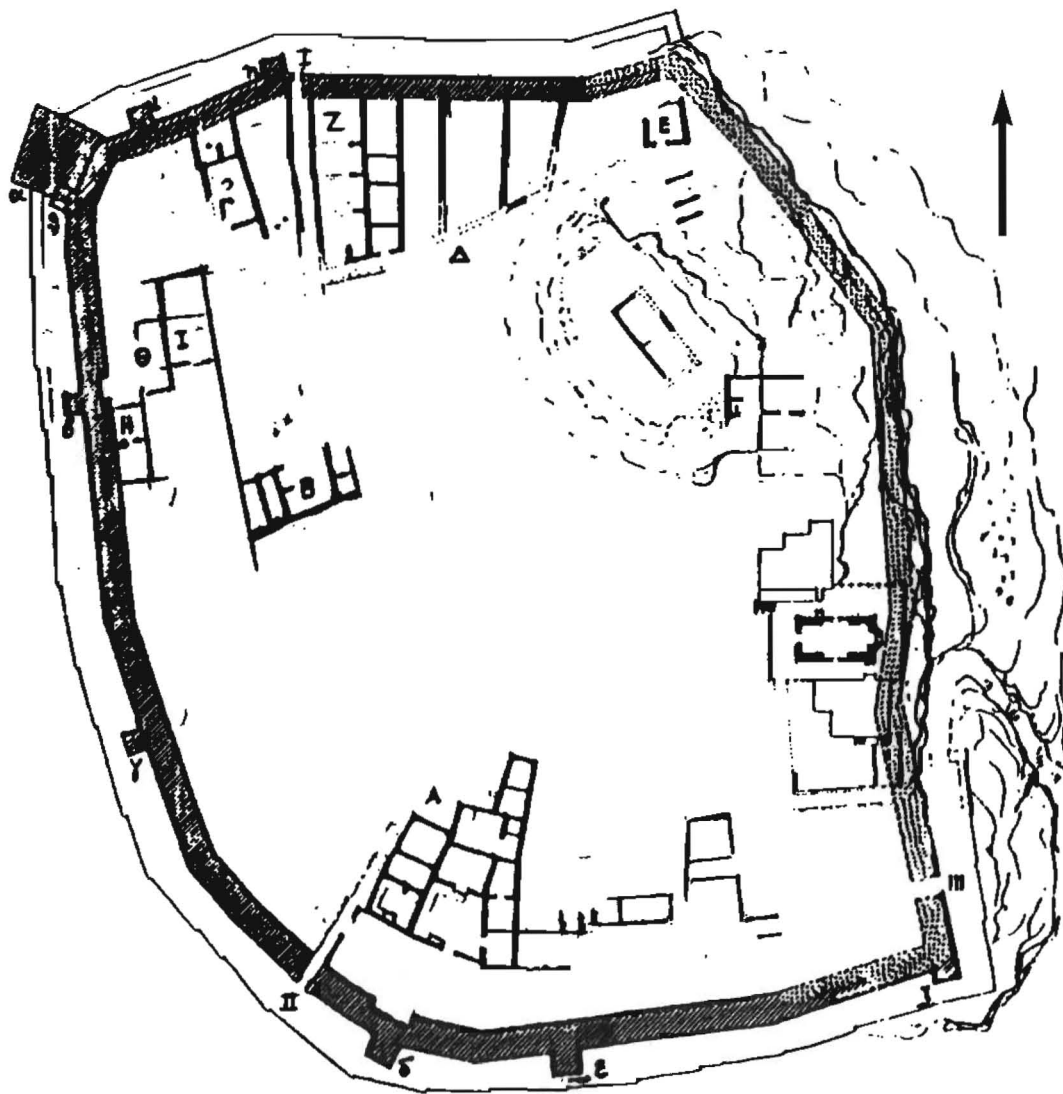
την ενθετική διακόσμηση, μετάλλινα αγγεία) από την ηπειρωτική Ελλάδα, κυρίως όμως από τους ταφικούς κύκλους Α και Β των Μυκηνών, με μία από τις σημαντικότερες τοιχογραφίες του Ακρωτηρίου της Θήρας, τη μικρογραφία της Δυτικής Οικίας. Σε αυτή την παράσταση βρίσκουμε για πρώτη φορά τη ζωγραφική απεικόνιση του γνωστού μυκηναϊκού εξοπλισμού με το χαρακτηριστικό οδοντόφρακτα κράνος. Η βιβλική καταστροφή της πόλης του Ακρωτηρίου, ενός από τα σημαντικότερα πολιτιστικά κέντρα του Αιγαίου, αναμφίβολα έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην ανακατάκτη των δυνάμεων, κυρίως των οικονομικών, στον ευρύτερο αιγαιακό χώρο, καθώς ένο σημαντικότατο τμήμα του κυκλαδικού στόλου πιθανότατα καταστράφηκε. Ωστόσο οι άλλες μεγάλες κυκλαδικές πόλεις (Φυλακωπή, Αγ. Ειρήνη Κέας) συνεχίζουν μέχρι και το τέλος της υστεροκυκλαδικής ΙΙ (1450 π.Χ.) να ευημερούν διατηρώντας στενές σχέσεις τόσο με τη μινωική Κρήτη όσο και τη ηπειρωτική Ελλάδα, όπου πλέον ο Μυκηναϊκός Πολιτισμός, έχει αρχίσει να παίρνει την ολοκληρωμένη τελική του μορφή με την οποία θα απλωθεί σε όλο τον αιγαιακό χώρο (1400-1100 π.Χ.). Τότε αυτελούνται εκτεταμένες καταστροφές τόσο στο Αιγαίο όσο και στην Κρήτη, αποτέλεσμα μεγάλου σεισμού (Αγ. Ειρήνη VII) ή και μυκηναϊκής εισβολής (Φυλακωπή, Πόλη III-ii, Κρήτη). Οι Μυκηναίοι βρίσκουν την ευκαιρία με την αποδυνάμωση της Κρήτης και των Κυκλάδων να επιβάλουν την κυριαρχία τους στις περιοχές αυτές. Οι καταστραμμένες πόλεις ανοικοδομούνται και η πολιτιστική έκφραση έχει πλέον χαρακτήρα μυκηναϊκό. Για παράδειγμα στη Μήλο (Πόλη III-iii) οικοδομείται το μυκηναϊκό μέγαρο πάνω στο παλιό «Διοικητήρια», επεκτείνεται το τείχος με χαρακτηριστικά της ελλαδικής αρχιτεκτονικής (κυκλώπεια κατασκευή, οδοντώσεις), ενώ λίγο μετά ιδρύεται το ιερό. Η παρουσία των Μυκηναίων είναι επίσης σαφής στη Νάξο (Γκρόττα), στη Θήρα (Μονόλιθος), στη Μύκονο, στη Δήλο, στην Τήνο και αλλού. Οι νησιώτες, έμπειροι ναυτικοί και έμποροι, συνεργάστηκαν με τη νέα πολιτική και ναυτική δύναμη, επωφελοόμενοι οικονομικά από την ευρύτατη εξάπλωση των Μυκηναίων μέσα και έξω

από το Αιγαίο, κυρίως στην Ανατολική Μεσόγειο. Η ευημερία αυτή κράτησε περίπου δύο αιώνες (1450-1250 π.Χ.). Όμως οι σημαντικότερες εξελίξεις και οι καταστροφές που αυτελούνται στην ηπειρωτική Ελλάδα την επόμενη πεντηκονταετία με απακούρφομα την καταστροφή των μυκηναϊκών ανακτόρων είχε ως συνέπεια τη αυρρίκνωση της δύναμης των Μυκηναίων, γεγονός που επηρέασε καταλυτικά και τις οικονομικές και πολιτιστικές εξελίξεις στα νησιά των Κυκλάδων. Στην ανήσυχη αυτή εποχή παρατηρείτο ίδρυση νέων οικισμών σε φυσικά οχυρές θέσεις, όπως ο Αγ. Ανδρέας στη Σίφνο και οι Κουκουναριές στην Πάρο, οι οποίες οχυρώνονται και με ισχυρά κυκλώπεια τείχη. Το σύστημα των εξωτερικών εσών που είχε αναπτυχθεί κατά τους προηγούμενους αιώνες συνεχίζει να λειτουργεί, πιθανότατα όλο τον 12ο αι. π.Χ., παρά τη συνεχή κατάρρευση του Μυκηναϊκού Πολιτισμού. Οι πληροφορίες για την κατάσταση που επικρατούσε αυτή την περίοδο αλλά και κατά τον επόμενο 11ο αι. π.Χ. στις Κυκλάδες είναι εξαιρετικά περιορισμένες. Η Νάξος είναι το νησί με την εντονότερη παρουσία στις περιορισμένες για υπερπόντιες μυκηναϊκές δραστηριότητες. Η Γρόττα το 12ο αι. π.Χ. οχυρώνεται, τα δε νεκροταφεία υποδηλώνουν την ευμάρεια του νησιού. Ο 11ος αι. π.Χ. είναι μια τοραγμένη εποχή, σκατεινή και θολή, ακόμα ελάχιστα τεκμηριωμένη αρχαιολογικά. Πολλά από τα μεγάλα μυκηναϊκά κέντρα εγκαταλείπονται (Φυλακωπή), όπως και χαρακτηριστικοί μυκηναϊκοί οικισμοί (Άγιος Ανδρέας, Κουκουναριές), και ο πληθυσμός αποσύρεται σε απομονωμένες και σε κάποιες περιπτώσεις εξαιρετικά οχυρές, φυσικές θέσεις. Στους επόμενους αιώνες (10ος-9ος) γίνονται διεργασίες και σημαντικές κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις που θα οδηγήσουν σταδιακά στην ανάπτυξη και διαμόρφωση του ελληνικού πολιτισμού, που θα φθάσει στις Κυκλάδες σε υψηλά επίπεδα κατά τους επόμενους αιώνες.

Η ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΝΔΡΕΑ

Κατά τη μυκηναϊκή εποχή στη Σίφνο υπάρχουν τουλάχιστον δύο οικισμοί, στον Άγιο Ανδρέα και στο Φρούδι της Μπα-

ΣΙΦΝΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ ΑΓ. ΑΝΔΡΕΟΥ

εικ.1 Τοπογραφικό διάγραμμα της ακρόπολης του Αγίου Ανδρέα.

ΕΙΚ. 2.

εικ. 3.

εικ. 2. Άγιος Ανδρέας, άποψη του εσωτερικού κυκλώπειου τείχους.

εικ. 3. Άγιος Ανδρέας, η κλίμακα ανόδου στον πύργο β του μυκηναϊκού τείχους.

εικ. 4. Άγιος Ανδρέας, η Πυλίδα Ι (βόρεια) του εσωτερικού μυκηναϊκού τείχους.

εικ. 4.

ρόνας στο Καλαμίτσι. Ο πρώτος πιο εύκολα προσπελάσιμος και με εντυπωσιακά σωζόμενα ερείπια τράβηξε από τον περασμένο αιώνα το ενδιαφέρον των αρχαιολόγων και ερευνήθηκε συστηματικά.

Ο λόφος του Αγ. Ανδρέα (υψόμετρο 400μ.) βρίσκεται στο κέντρο περίπου του νησιού, νότια του χωριού Καταβατί. Αν και είναι μακριά από την ακτή, η θέση είναι μοναδική από άποψη στρατηγική δεδομένου ότι έχει μεγάλι ορατότητα και ελέγχει αφενός μεγάλο τμήμα του νησιού, κυρίως την περιοχή από τον Πλατύ Γιαλό μέχρι τον λόφο του Προφήτη Ηλία, όπου σήμερα σπλώνονται η Απολλωνία, ο Αρτεμώνας, η Καταβατί, τα Σάμπελα και το Κάστρο, αφετέρου μεγάλο μέρος του Αιγαίου Πελάγους από τη Σύρο μέχρι τη Σίκινο και την Ίο. Στην κορυφή σχηματίζεται μικρό οροπέδιο έκτασης περίπου 10 στρεμμάτων. Στο κέντρο της ανατολικής πλευράς, την πλέον σπόκρημνη και δύσκολα προσπελάσιμη, είναι κτιομένη η σύγχρονη εκκλησία του Αγίου Ανδρέα, από όπου ο λόφος πήρε και το όνομα «Κάστρο του Αη-Ντριά». Σήμερα ανάβαση γίνεται με λιθόστρωτη κλίμακα, ενώ η είσοδος βρίσκεται στη νοτιοανατολική άκρη, πολύ κοντά στην αρχαία (βλ. παρακάτω).

Τα ερείπια του αρχαίου οικισμού καταλαμβάνουν όλη την επιφάνεια του οροπέδιου σε μια έκταση περίπου 100x100μ. και τμήμα τους, ιδιαίτερα το τείχος, ήταν πάντοτε ορατό (εικ. 1). Ο πρώτος που ασχολήθηκε με το χώρο ήταν ο Χρήστος Τσουντας, ο οποίος αναγνωρίζοντας τη σημασία του το 1898 πραγματοποίησε μικρή ανασκαφική έρευνα και ασχολήθηκε κυρίως με το διπλό εντυπωσιακό τείχος που προστάτευε τον οικισμό. Η συστηματική ανασκαφή της ακρόπολης ξεκίνησε πολύ αργότερα, το 1970, από την Έφορο Αρχαιοτήτων Βαρβάρα Φιλιππάκη, η οποία έσκαψε μέχρι και το 1980, χρηματοδοτούμενη στην αρχή από το Υπουργείο Πολιτισμού και στη συνέχεια από την Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία. Οι έρευνες αυτές επιβεβαίωσαν την αρχική άποψη των δυο αυτών αρχαιολόγων ότι πρόκειται για μια σημαντικότερη προϊστορική ακρόπολη με ένα εξαιρετο και μοναδικά σωζόμενο εντυπωσιακό τείχος. Η συστηματικότερη ανασκαφή της

Φιλιππάκη τεκμηρίωσε ότι η ίδρυση αυτής της ισχυρά οχυρωμένης ακρόπολης ανάγεται στη μυκηναική εποχή, ενώ η κατοίκησή της, εκτός ίσως μιας διακοπής από την υπομυκηναική μέχρι την πρωτογεωμετρική περίοδο. συνεχίζεται μέχρι και την κλασική εποχή. Η γράφουσα είχε την τύχη από τριετίας να της ανατεθεί από την Αρχαιολογική Εταιρεία η μελέτη και η δημοσίευση των ανασκαφών του Αγίου Ανδρέα. Πέρσι ξεκίνησαν οι πρώτες εργασίες, κυρίως εξωραϊσμού και διαμόρφωσης στο χώρο με χρηματοδοτήσεις του Υπουργείου Αιγίου και του ζεύγους Νικολάου και Μαρίας Ευγενίδη, καθώς και η πρώτη επεξεργασία του υλικού που τακτοποιήθηκε στην αποθήκη της καθολικής εκκλησίας του Αγίου Αντωνίου στο Κάστρο. Η παρουσίαση του χώρου παρακάτω βασίζεται στα πολύτιμα στοιχεία που μας κληροδότησαν οι έρευνες του Τσουντά και οι ανασκαφές της Φιλιππάκη, καθώς και στα πρώτα συμπεράσματα από τη δική μας προέγγραφο τόσο του χώρου όσο και του υλικού.

ΟΧΥΡΩΣΗ

Όλο το οροπέδιο που σχηματίζεται στην κορυφή του λόφου προστατεύεται από ισχυρό διπλό τείχος, πάχους 2.40-4.10μ. το οποίο αψίζεται πολύ καλά στις τρεις πλευρές, ενώ στην ανατολική έχει σχεδόν εντελώς γκρεμισθεί (εικ. 1). Το εσωτερικό τείχος, το οποίο είναι και το ισχυρότερο, είναι κατασκευασμένο στο κάτω μέρος με μικρούς και μεσαίους λίθους, προφανώς για λόγους μόνωσης και στο πάνω με μεγάλους επεξεργασμένους ογκολίθους κατά το κυκλώπειο μυκηναικό σύστημα (εικ. 2). Το τείχος αυτό στην τελική του μορφή ήταν ενισχυμένο στην εξωτερική πλευρά κατά διαστήματα με οκτώ μικρούς τετράγωνους συμπαγείς πύργους, διαστάσεων 2x2.90μ. και έναν μεγάλο, επίσης συμπαγή, τραπεζοειδή πύργο, διαστάσεων 9x8.40μ., που καταλαμβάνει όλη τη βορειοδυτική γωνία (πύργος α). Στην εσωτερική πλευρά των πύργων υπάρχει εσοχή και κλίμακα ανόδου στις επάλξεις του τείχους (εικ. 3). Η ανασκαφική έρευνα στη νότια πλευρά του πύργου α έδειξε ότι είναι κατασκευασμένος σε δεύτερη φάση, πάνω από ένα μικρό ορθογώνιο πύργο

όμοιο με τους υπόλοιπους, ενώ τεκμηριώθηκε η θεμελίωση του εσωτερικού τείχους στην υστεροελλαδική ΠΠΒ περίοδο (13ος αι. π.Χ.). Η βορειοδυτική γωνία του τείχους είναι η πιο ευάλωτη καθώς είναι εύκολα προσπελάσιμη λόγω του σμαλά επικλινούς εδάφους. Η ανάγκη αυτή είχε οναγνωρισθεί εξ αρχής όπως δείχνει η πυκνή διάταξη των πύργων στο τμήμα αυτό. Προφανώς ύστερα από κάποια επίθεση διαπιστώθηκε ότι το οχυμείο αυτό έπρεπε να ενισχυθεί ακόμα περισσότερο και έτσι κατασκευάστηκε ο μεγάλος πύργος α, ο οποίος εξέχει και από το δεύτερο τείχος με το οποίο εξωτερικά σχηματίζει ενιαία επιφάνεια. Η κύρια είσοδος της ακρόπολης βρίσκεται στην νότια άκρη της ανατολικής πλευράς, όπου σώζονται ακόμα τμήματα της απότομης κλίμακας που οδηγούσε σε αυτήν. Υπάρχουν ακόμα δύο πυλίδες, η Πυλίδα Ι στη βόρεια πλευρά και η Πυλίδα ΙΙ στη δυτική. Στην Πυλίδα Ι κατέληγε δρόμος πλάτους 2.30μ., ο οποίος έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 17μ., πλαισιωμένος στις δύο πλευρές από κτίσματα (Κτίσμα Γ και Ζ). Το κατώφλι των πυλίδων αυτών βρίσκεται σε ύψος περίπου 2-3μ. από τη θεμελίωση του τείχους. Η οχύρωση ενισχύθηκε σε μεταγενέστερη φάση με ένα εξωτερικό οδοντωτό τείχος, πάχους 1.30-1.60μ., κατασκευασμένο με μεσαίου μεγέθους λίθους, το οποίο περιέβαλε την ακρόπολη στη βόρεια, δυτική και νότια πλευρά, ενώ συνέχιζε και εμπρός από την κύρια είσοδο στην ανατολική πλευρά περίπου κατά είκοσι μέτρα (εικ. 5). Έτσι το σύστημα της εισόδου γίνεται πιο δύσκολο και πολύπλοκο καθώς τώρα κατασκευάζεται μια πρώτη είσοδος από τα βόρεια πριν την κύρια πύλη της ακρόπολης. Σήμερα α στενός, εν είδει διαδρόμου, χώρος ανάμεσα στα δύο τείχη είναι εντελώς γεμομένος με ογκολίθους. Τόσο ο Τσουντάς όσο και η Φιλιππάκη βρήκαν σε βάθος 0.30-0.50μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, δηλαδή περί τα 3-4μ. από τη θεμελίωση του τείχους, πατημένο χώμα, ατσίχειο που τους οδήγησε στο συμπέρασμα ότι ο χώρος αυτός χρησίμευε ως δρόμος. Όμως οι δύο αρχαιολόγοι έχουν διαφορετική άποψη για τη χρονολόγηση και τη λειτουργία του αμυντικού συστήματος. Ο Τσουντάς θεωρεί το γέμομα και το δρόμο

εικ. 5 Αγίος Ανδρέας, άποψη του εξωτερικού οδοντωτού τείχους.

εικ. 6 Άγιος Ανδρέας, η Μικηναική Οικία Η.
εικ. 7 Άγιος Ανδρέας, το Γεωμετρικό Κτίριο Ι.

εικ. 6.

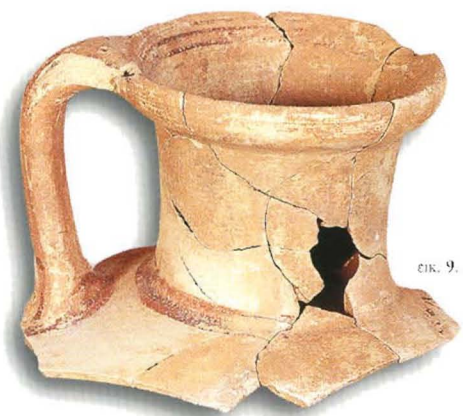

εικ. 7.

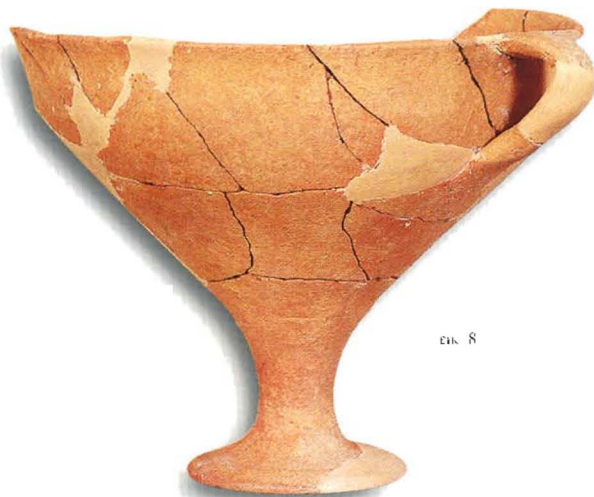
ως αποδεικτικό στοιχείο ότι και τα δύο τείχη κτίσθηκαν ταυτοχρόνως και ότι το γέμισμα έγινε εξαρχής με σκοπό την ενίσοχου του κάτω μέρους των τειχών. Αντίθετα η Φιλιππάκη σπιριζόμενη και στο γεγονός ότι στο γέμισμα αυτό βρήκε όστρακα γεωμετρικών χρόνων οδηγήθηκε στο συμπέρασμα ότι τα τείχη κτίσθηκαν σε δύο διαφορετικές φάσεις, το εσωτερικό κατά την υστεροελλαδική ΙΙΒ και το εξωτερικό μαζί με τον μεγάλο πύργο α κατά τη γεωμετρική εποχή (8ος αι. π.Χ.), οπότε έγινε και το γέμισμα και οχηματίσθηκε ο δρόμος. Στη φάση αυτή τοποθετείται και την κατασκευή των Πυλίδων Ι και ΙΙ, θεωρώντας ότι ήταν αναγκαίες μετά τη διαίρεση του τείχους από τον μεγάλο πύργο α.

Τα δικά μας πρώτα συμπεράσματα οδηγούν σε μια νέα άποψη, η οποία συνδυάζει στοιχεία από τις δύο παραπάνω απόψεις. Το εσωτερικό ισχυρό τείχος με τους εννέα μικρούς πύργους έχει έντονα στοιχεία της μυκηναϊκής αμυντικής αρχιτεκτονικής (κυκλώπεια κατασκευή, πυλίδες, πύργοι κ.λ.π.), γεγονός που τεκμηριώθηκε ανασκαφικά από τη Φιλιππόκη, η οποία έδειξε ότι θεμελιώθηκε κατά την υστεροελλαδική ΙΙΒ περίοδο. Η άποψή μας είναι ότι και το εξωτερικό τείχος με το μεγάλο πύργο α κατασκευάστηκε επίσης στη μυκηναϊκή εποχή, όχι πολύ αργότερα, πιθανότατα ύστερα από κάποια σοβαρή εχθρική επίθεση κατά την οποία διοπιστώθηκαν τα ευάλωτα σημεία του συστήματος. Άλλωστε ενίσχυση του τείχους παρατηρείται και στο δυτικό τμήμα της βόρειας πλευρά, επίσης πολύ κοντά στον πύργο ο. Η άποψή μας αυτή απριζείται σε ορισμένα στοιχεία του τείχους αυτού αλλά και της λειτουργίας του. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις οδοντώσεις, που αποτελούν ένα από τα χαρακτηριστικά στοιχεία των μυκηναϊκών οχυρώσεων (Τίρυνθα, Γλας, Φυλακωπή), τις πυλίδες και ιδιαίτερα της Ι ενισχυμένης με πύργο στη μία πλευρά, και την τοιχοποιία, η οποία αν και δεν είναι αμιγώς κυκλώπεια ωστόσο είναι αρκετά ανάλογη προς αυτή. Επίσης ιδιότροπες ομασείας είναι η διαπίστωση ότι η ανατολική της κλίμακας πρόσβαση στον πύργο β στην ουσία καταργείται κατά τη γεωμετρική εποχή, καθώς εδώ κτίζονται κτίρια (κτίσμο Θ), γεγονός που δείχνει

ότι εξέλειπε η ανάγκη εύκολης προσπέλασης των στρατιωτών στις επάλξεις. Επιπλέον κατά την ίδια εποχή διατηρούνται μέσα στην ακρόπολη, σε έναν τόσο μικρό και ασφυκτικά οικοδομημένο χώρο, και μάλιστα σε καίρια σημεία του τείχους, ημικυκλικά κτίσματα της μυκηναϊκής εποχής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Οικία Η (βλ. παρακάτω, εικ. 6), νότια του πύργου β, η οποία εφάπτεται του τείχους και η οποία διατηρήθηκε σε όλη την αρχαιότητα ημικυκλωμένη χωρίς να κατεδαφιστεί, όπως σε άλλες περιπτώσεις (π.χ. Κτίσμα Ι, βλ. παρακάτω, εικ. 7). Είναι δύσκολο να κατανοήσουμε πως θα ήταν δυνατόν να πραγματοποιείται ένα τόσο μεγάλο κοινωφελές έργο, όπως ήταν η ανοικοδόμηση του εξωτερικού τείχους, μήκους περίπου 350 μ., χωρίς να συνδεύεται από τη φροντίδα για εξασφάλιση απρόσκοπτης και ασφαλούς πρόσβαση σε αυτό, αλλά και τον εξωραϊσμό του από παλαιά ερειπωμένα κτίρια. Προφανώς τα τείχη, των οποίων το αρχικό ύψος θα ήταν τουλάχιστον 5 μ., με την εγκατάλειψη του οικισμού, άγνωστο ακόμα για ποιους λόγους κατά την υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδο, σταδιακά αρχίζουν να καταρρέουν με φυσικό επακόλουθο το γέμισμα του στενού διαδρόμου που τα χωρίζει. Πιθανότατα η ύπαρξη της οχύρωσης σε συνδυασμό με τη δεσπόζουσα θέση του λόφου να ήταν ανάμεσα στους λόγους που οδήγησαν στην επανακατοίκηση του χώρου κατά τη γεωμετρική εποχή. Το καθάρισμα του χώρου ανάμεσα στα δύο τείχη ήταν μια πολύπλοκη και χρονοβόρα διαδικασία την οποία απέφυγαν οι κάτοικοι της εποχής αυτής, οι οποίοι άλλωστε αγνοούσαν τη λειτουργία του συγκεκριμένου ομυντικού συστήματος. Έτσι μετά από στοιχειώδεις εργασίες διαμόρφωσης του γεμίσματος, στις οποίες θα οφείλονται και τα γεωμετρικά όστρακα που βρήκε η Φιλιππάκη, δημιουργήθηκε πάνω από αυτό, ανάμεσα στο υπόλοιπο τμήμα των τειχών, δρόμος από πατημένο χώμo. Το τείχος ασφαλώς θα δέχτηκε τόσο στη γεωμετρική όσο και αργότερα επισκευαστικές εργασίες. Μια από αυτές, η οποία τοποθετείται στην κλασική εποχή, τεκμηριώθηκε ανασκαφικά στο ανατολικό τμήμα του νότιου εξωτερικού τείχους.

εικ. 9.

εικ. 8.

εικ. 11

εικ. 10.

- εικ. 8. Άγιος Ανδρέας, ΥΕΙΠΒ κύλικα (Μυκηναϊκή Οικία Η).
 εικ. 9. Άγιος Ανδρέας, ΥΕΙΠΓ οinoχοη (Μυκηναϊκή Οικία Η)
 εικ. 10. Άγιος Ανδρέας, ΥΕΙΠΓ υδρία (περιοχή Μυκηναϊκής Οικίας Η).
 εικ. 11. Άγιος Ανδρέας, ΥΕΙΠΓ σκύφος.
 εικ. 12. Άγιος Ανδρέας, κύπελλο γεωμετρικής εποχής (β' μισό 8ου αι. π.Χ.)
 από ταφή βόρεια της Μυκηναϊκής Οικίας Η.

εικ. 12

ΤΑ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΑ

Η ανασκαφή στα εσωτερικό της ακρόπολης έφερε στο φως τα ερείπια τουλάχιστον δέκα οικοδομημάτων. Υπάρχουν όμως και άλλα άσκαφτα, κυρίως στο βορειοανατολικό τμήμα (εικ. 1). Οριομένα από τα ανασκαμμένα κτίρια χρονολογούνται στη μυκηναϊκή εποχή και παρέμειναν ερειπωμένα σε όλη τη μετέπειτα κατοίκηση του χώρου κατά τους ιστορικούς χρόνους (Οικία Η, Ε). Όμως κατά τη μυκηναϊκή εποχή (υστεροελλαδική ΙΙΒ-Γ) υπήρχαν πολύ περισσότερα κτίσματα, όπως δείχνουν παλαιότερες οικοδομικές φάσεις γεωμετρικών κτιομάτων (Κτίσμα Ι,Θ), καθώς και η μυκηναϊκή κεραμική που έχει βρεθεί σε πολλά γεωμετρικά, αρχαϊκά και κλασικά κτίσματα (Συγκρότημα Α, Κτίσμα Β, Γ, Δ).

Στην ανατολική πλευρά της ακρόπόλεως, βόρεια της εκκλησίας του Αγίου Ανδρέα, σε ένα βραχώδες πλάτωμα, το υψηλότερο σημείο του οικισμού, σώζονται τα θεμέλια οικοδομημάτων, τα οποία λόγω της ξεχωριστής θέσης δεν αποκλείεται να ανήκουν σε κάποιο ναό ή άλλο δημόσιο οικοδόμημα, τα οποία όμως με τα υπάρχοντα σήμερα στοιχεία δεν είναι δυνατόν να χρονολογηθούν ή να προσδιοριστεί ο χαρακτήρας τους.

ΟΙΚΙΑ Η

Η Οικία Η βρίσκεται στη δυτική πλευρά της ακρόπόλεως, αμέσως νότια του πύργου β, σε εσφή με το τείχος (εικ. 1.6). Αποτελείται από δύο συνεχόμενα δωμάτια με εξωτερική είσοδο στην βόρεια πλευρά. Το τείχος αποτελεί τον δυτικό τοίχο της οικίας και σώζεται σε ύψος 2 μ. περίπου. Αντίθετα οι άλλοι τοίχοι σώζονται σε ύψος 0.50 μ. περίπου. Στο χώρο εμμερός (βόρεια) της εισόδου, υπάρχει χαμηλό λιθοκτιστο θρανίο. Εδώ διαμορφώνεται η πρόσβαση που οδηγούσε στην κλίμακα του πύργου β. Στο νοτιότερο δωμάτιο, αμέσως ανατολικά της εισόδου υπάρχει κτιστό ορθογώνιο τραπέζι, το οποίο ενδεχομένως χρησίμευε και σαν κρεβάτι. Στο κέντρο της ανατολικής πλευράς υπάρχει τετράπλευρη εστία επενδυμένη με πλάκες. Και στα δύο δωμάτια, καθώς και στο χώρο έξω (βόρεια) από το κτίριο, βρέθηκε κεραμική της υστεροελλαδικής ΙΙΒ-Γ περιόδου, ανάμεσά τους μία κύλικα

(εικ. 8), μία οينوχόπη (εικ. 9), μίσ υδρία (εικ. 10) και ένας μελαμβραφής οκύφος (εικ. 11). Η κατοικία εγκαταλείφθηκε κατά την υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδο χωρίς να επανακατοικηθεί. Η ημεριπωμένη κατάσταση της προφανώς δημιουργήσε προβλήματα στους ανθρώπους της γεωμετρικής (8ος αι.π.Χ.), οι οποίοι έκτισαν τοίχο στη νότια πλευρά για να στηρίξουν τον αωρό των ερειπίων. Την ίδια εποχή κτίζονται νέα κτίρια στον ελεύθερο χώρο βόρεια και ανατολικά της εισόδου του κτιρίου (κτίριο Θ), ενώ βρέθηκε και μια ταφή με κτερίσματα. Η όλη αντιμετώπιση του κτιρίου από τους κατοίκους της περιόδου αυτής δείχνει ότι δεν τους ενδιέφερε να εξωραϊσουν την περιοχή του πύργου β, στον οποίο προφανώς δεν απέδιδαν την ίδια χρήση με τους Μυκηνάιους αφού έκλεισαν την εύκολη πρόσβαση των στρατιωτών προς αυτόν.

ΟΙΚΙΑ Ε

Η Οικία Ε βρίσκεται στο βορειοανατολικό τμήμα της ακρόπολεως (εικ. 1). Πρόκειται για μικρό μονόχωρο κτίομα με είσοδο στη νότια πλευρά. Στο θεμέλιο του βάρειου τοίχου βρέθηκε ακτέριος τάφος βρέφους. Στην οικία βρέθηκαν αγγεία της υστεροελλαδικής ΙΙΒ περιόδου, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν ένας οκύφος με διακόσμηση οπειρών, ένας ψευδότομος αμφορέας και ένας αρυτίρας.

Προς τα νότια της Οικίας Ε αΰζονται τα θεμέλια τουλάχιστον άλλων δύο όμοιων ως προς το μέγεθος και τη μορφή μονόχωρων κτισμάτων, ενδεχομένως και αυτά μυκηναικής εποχής.

ΟΙΚΙΕΣ Γ ΚΑΙ Ζ

Οι οικίες Γ και Ζ βρίσκονται δυτικά και ανατολικά αντίστοιχα της οδού που οδηγεί στην Πυλίδα Ι, στο κέντρο περίπου της βόρειας πλευράς της ακρόπολης (εικ. 1). Πρόκειται για δύο συγκροτήματα με αρκετά δωμάτια το καθένα, κτισμένα σε επαφή με το τείχος. Στην περίπτωση αυτή το τείχος δεν χρησιμοποιείται όπως στην Οικία Η ως τοίχος των κτισμάτων, τα οποία είναι αυτοτελή και απλώς ακουμπούν σε αυτό.

Και τα δύο σώζονται σε μικρό ύψος και με βάση τη κεραμική που βρέθηκε σε αυτά χρονολογούνται στην ύστερη γεωμετρική εποχή.

ΚΤΙΣΜΑ Ι

Το Κτίομα Ι βρίσκεται στην δυτική πλευρά της ακρόπολης, βορειοανατολικά του πύργου β, σε υψηλότερο επίπεδο από την Οικία Η (εικ. 1, 7). Αποτελείται από δύο μεγάλα ορθογώνια δωμάτια, των οποίων οι τοίχοι σώζονται σε ύψος από 0.30-1.50 μ. Ο ανατολικός τοίχος είναι ο καλύτερα σωζόμενος διότι αποτελεί τμήμα ενός μεγάλου αναλημματικού τοίχου με κατεύθυνση από το Βορρά προς το Νότο, ο οποίος έχει αποκολληθεί σε μήκος 25 μ. περίπου. Έναν ανάλογο τοίχο με την ίδια κατεύθυνση, παρατηρήσαμε σε ψηλότερο επίπεδο, ανατολικότερα, στη βόρειο πλευρά της ακρόπολης (ανατολικό της Οικίας Δ). Προφανώς όλη η επιφάνεια της ακρόπολης η οποία παρουσιάζει κλίση από ανατολικά προς τα δυτικά ήταν διαμορφωμένη σε άνδηρα στηριζόμενα με αναλημματικούς τοίχους κατά μήκος των οποίων εφάπτονταν κατοικίες. Προς το παρόν δεν είναι δυνατόν να χρονολογηθεί η κατοικησιότητα. Πάντως στην περίπτωση του κτίσματος Ι, το οποίο με βάση την κεραμική που βρέθηκε στη τελευταία φάση του χρονολογείται στη Γεωμετρική εποχή, διαπιστώθηκε ότι οι τοίχοι του (νότιος, δυτικός) πατούσαν σε άλλο παλαιότερο μυκηναικό κτίομα. Από αυτή την μυκηναική φάση του κτίσματος βρέθηκε πλήθος κεραμικής, ανάμεσά τους μεγάλοι πήθοι με οχονοειδή διακόσμηση, καθώς και ένα πήλινο ειδώλιο ζώου. Επομένως δεν αποκλείεται ότι η διαμόρφωση του χώρου με αναλήμματα να ανάγεται στη μυκηναική εποχή.

ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ Α

Το Συγκροτήμα Α καταλαμβάνει μεγάλο μέρος του νοτιοδυτικού τμήματος της ακρόπολης (εικ. 1). Αποτελείται από δώδεκα τουλάχιστον δωμάτια και ορίζεται στο δυτικό από δρόμο πλάτους 1.32 μ. που οδηγεί από το κέντρο της ακρόπολης στη δυτική Πυλίδα ΙΙ. Από την κεραμική συμπεραίνεται ότι το κτίριο αυτό ήταν σε χρήση τουλάχιστον από τον

εικ. 13.

εικ. 13. Πλατυς Γιαλός, το «Σορούδι»: τύμβος
εικ. 14. Πλατυς Γιαλός, «Σορούδι»: τμήμα του κυκλώπειου
βαθμιωτού αναλημματος του τύμβου.

εικ. 14

6ο αι.π.Χ. μέχρι και την ελληνιστική εποχή. Σε πυρά και ταφή που βρέθηκε σε ένα από τα δωμάτια αποκαλύφθηκαν πήλινα ειδώλια γυναικείων μορφών του 5ου αι. π.Χ. Ωστόσο μια πρώτη διαλογή της κεραμικής από όλο το χώρο έδωσε και αρκετό αριθμό οστράκων (κυρίως πόδια κυλίκων) της μυκηναϊκής εποχής, γεγονός που ίσως δείχνει ότι και αυτό το τμήμα της ακρόπολης ήταν και παλαιότερα κατοικημένο.

ΤΑΦΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Το νεκροταφείο της ακρόπολης του Αγίου Ανδρέα δεν έχει ακόμα εντοπισθεί. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω βρέθηκαν μερικές ταφές μέσο στην ακρόπολη, μία μυκηναϊκή ταφή βρέφους (Οικία Ε), μία γεωμετρική (Οικία Η) και μία κλασική (Συγκρότημα Α). Ωστόσο το νεκροταφείο θα πρέπει να αναζητηθεί έξω από το τείχος στις γύρω πλαγιές.

Είναι πιθανόν μεγάλη κατασκευή, που δεσπόζει στη νότια ράχη που ορίζει τον Πλοτύ Γιαλό, να πρόκειται για θολωτό τάφο (εικ.13). Η θέση είναι γνωστή με το τοπωνύμιο «Σορούδι», που προφανώς οφείλεται στον χωμάτινο σωρό εν είδει τύμβου. Μικρή αναοκαφική έρευνα πραγματοποιήσε εδώ ο Ιάκωβος Δραγάτης τα έτη 1915-1916. Η κατασκευή είναι υπέργεια, κτισμένη σε σχετικά επίπεδη επιφάνεια. Άλλωστε γι' αυτό το λόγο και προκειμένου να συγκρατηθεί ο χωμάτινος σωρός που τον σκεπάζει είχε κοτοσκευασθεί περιμετρικά στη βάση του κυκλώπειο βαθμιδωτό όνδηρο, το οποίο παρά την πυκνή βλάστηση είναι ορατό (εικ. 14). Στη δυτική πλευρό, η οποία είναι και η πιο απότομη, διαμορφώνονται δέκα βαθμίδες συνολικού ύψους 5.50 μ.. Το ύψος της καθεμιάς είναι 0.34 μ., ενώ το πλάτος τους κυμαίνεται από 0.32-0.34 μ. Το μέγιστο ύψος του τύμβου μαζί με το βαθμιδωτό ανάλημμα φθάνει τα 20.45 μ. Από την ταφική αυτή κατασκευή, η οποία πιθανόν να είχε συληθεί ήδη κατά την αρχαιότητα, έχει καταρρεύσει η οροφή και τμήμα (περίπου 1/3) των κάθετων κτιστών τοιχωμάτων, το δε υλικό αυτό βρίσκεται επιτόπου. Ο Δραγάτης βρήκε στην επίχωση του τάφου, ο οποίος εκαλλιεργείτο ουστηματικά, λίγο ρωμαϊκά όστρακα. Δεν αποκλείεται το εντυπωσιακό από μνημείο, το

οποίο ήταν πάντοτε ορατό, να χρησιμοποιήθηκε κατά τους ιστορικούς χρόνους για τη λατρεία των προγόνων (π.χ. θολωτός τάφος Μενιδίου, θολωτός τάφος Ι της Τραγάνας, θολωτός τάφος Μινίου στον Ορχομενό κ.α.).

Το «Σορούδι» αποτελεί ένα εντυπωσιακό μνημείο που δεσπόζει στο χώρο της Πούντας αγναντεύοντας τη θάλασσα και είναι ορατό από πολλά σημεία της περιοχής, ενώ έχει άμεση οπτική επαφή με την μυκηναϊκή ακρόπολη του Αγίου Ανδρέα. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για τάφο κόποιου μυκηναίου άρχοντα που είχε σχέση με τη θάλασσα και για τον οποίο διάλεξαν αυτήν την τόσο προνομιακή θέση στην είσοδο του κόλπου του Πλατύ Γιαλού. Άλλωστε ο Πλατύς Γιαλός είναι ο μοναδικός όρμος προς τον οποίο έχει ορατότητα ο Άγιος Ανδρέας και πιθανότατα ήταν το λιμάνι της ακρόπολης, τουλάχιστον κατά τη μυκηναϊκή εποχή.

Από τα μέχρι σήμερα στοιχεία, τα οποία πιστεύουμε ότι με την πρόοδο της έρευνας και της μελέτης του υλικού θα απεξηθούν, φαίνεται ότι κατά την υστεροελλαδική ΙΙΙΒ περίοδο ιδρύεται η οχυρωμένη ακρόπολη στο λόφο του Αγίου Ανδρέα, η οποία κατοικείται μέχρι και την υστεροελλαδική ΙΙΙΓ, οπότε εγκαταλείπεται. Σύμφωνα με την υπάρχουσα υστεροελλαδική ΙΙΙΓ κεραμική, η οποία ανήκει στην πρώιμη φάση της περιόδου, η εγκατάλειψη τοποθετείται στο α' μισό του 12ου αιώνα π.Χ. Ο χώρος φαίνεται να παραμένει ακατοίκητος για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, μέχρι τα μέσα του 8ου αι. π.Χ., οπότε επανακατοικείται. Τώρα οικοδομούνται ορισμένα νέα κτίρια (Οικίες Γ, Ζ, Θ, Ι), ενώ επισκευάζεται το καλά ακόμα σωζόμενο τείχος. Ήδη την εποχή αυτή αρχίζει να ιδρύεται ο γεωμετρικός οικισμός στο Κάστρο, απέναντι από τον Άγιο Ανδρέα, όπου οργότερα θα αναπτυχθεί η κλασική πόλη της Σίφνου. Αν και τα γεωμετρικά κτίσματα φαίνεται να εγκαταλείπονται προς το τέλος του 8ου αιώνα, η κατοίκηση ανεχίζεται, ιδιαίτερα περιορισμένη, στο νοτιοανατολικό τμήμα της ακρόπολης, μέχρι τουλάχιστον τον 5ο ή και τον 4ο αι. π.Χ.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΣΑΦΒΑΝΤΙΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Barber R.L.N., Phylakopi 1911 and the history of the later Cycladic Bronze Age, *BSA* 69, 1974, 1-53.
- Barber R.L.N., *The Cyclades in the Bronze Age*, London 1987
- Branigan K., Metal Objects and metal technology of the Cycladic culture, στον τόμο J. Thimme (εκδ.), *Art and Culture of the Cyclades*, Karlsruhe 1977.
- Δραγάτος Γ., Έρευναι εν Σίφνω, *ΗΑΕ* 1915, 105, *ΗΑΕ* 1924, 124.
- Karatzali, E., *Le Bronze Ancien dans les Cyclades et en Crete. Les relations entre de la Crece Continentale*, *BAR* 631, Oxford 1996.
- Λαμπρινουδάκης, Β.- Ζαφειροπούλου, Φ., Ανασκαφή Πλατείας Πλατείας Μπτροπόλεως Νάξου, *ΗΑΕ* 1982, 260-262, *ΗΑΕ* 1984, 313-339, *ΗΑΕ* 1985, 162-167.
- Μυρθάρη Μ., Η Μυκηνναϊκή εξάπλωση στις Κυκλάδες, στο *Ο Μυκηνναϊκός κόσμος, πέντε αιώνες πρώιμου ελληνικού πολιτισμού, 1600-1100 π.Χ.*, Αθήνα 1988, 60-61.
- Doumas C., *Early Bronze Age Burial Habits in the Cyclades*, Goiteborg 1977
- Ντούμας Χ., Ο Κυκλαδικός Πολιτισμός, στο *Κυκλαδικός Πολιτισμός Η Νάξος στην 3η π.Χ.* γλιετια, Αθήνα, 1990, 16-20
- Ρελόν, Ο., *Tholos. tumuli at cercles funeraires*, Paris 1976.
- Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα Ν., Η Μυκηνναϊκή παρουσία στις Κυκλάδες, *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 14, 1991-1993, 206-215

- Renfrew, C., *The Archaeology of Cult The Sanctuary at Phylakopi*, London 1985
- Sapouna-Sakellarakis E., *Cycladic Civilization and the Cycladic Collection of the National Archaeological Museum of Athens*, Αθήνα 1973.
- Schallin, A.-L., *Islands under Influence. The Cyclades in the Late Bronze Age and the nature of Mycenaean Presence*, *Jonsered* 1993 (SIMA 111).
- Scillard D., The LHIIIc period at the Koukounaries acropolis on Paros, in J.A. McGillivrey and R.L.N. Barber (eds), *The Prehistoric Cyclades. Contributions to a workshop on Cycladic chronology*, Edinburgh 1984, 184-206
- Scholes K., The Cyclades in the Later bronze Age: a synopsis, *BSA* 51, 1956, 9-40.
- Τελεβάντου, Χ., *Ακρωτηρι Θήρας Οι τοιχογραφίες της Δυτικής Οικίας*, Αθήνα 1994
- Τσούντας Χρ., Κυκλαδικά, *ΑΕ* 1898, στ 137-212
- Τσούντας Χρ., Κυκλαδικά, *ΑΕ* 1899, στ 73-134.
- Φιλίππακη Β., Ανασκαφή ακροπόλεως Αγίου Ανδρέα, *ΑΔ* 25, 1970, Μέρος Β' 2-Χρονικά, 431-434
- Φιλίππακη Β., Η ακρόπολις του Αγίου Ανδρέου Σίφνου, *ΑΑΑ* 6, 1973, 93-103.
- Φιλίππακη Β., Ανασκαφή ακροπόλεως Αγίου Ανδρέου Σίφνου, *ΗΑΕ* 1975, 235-237, *ΗΑΕ* 1976, 284-286, *ΗΑΕ* 1977, 357-360, *ΗΑΕ* 1978, 193-194, *ΗΑΕ* 1979, 226-227

Η ΣΙΦΝΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΪΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ:
Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΛΛΩΝ

... τὰ δὲ τῶν Σιφνίων πρῆγματα ἤκμαζε τοῦτον τὸν χρόνον,
καὶ νησιωτέων μάλιστα ἐπλούτεον, ἅτε ἐόντων αὐτοῖσι ἐν τῇ
νήσῳ χρυσέων καὶ ἀργυρέων μετάλλων...

Ἡρόδοτος III. 57, 2.

Η μεταλλευτική, η μεταλλουργία και η μεταλλοτεχνία είναι τομείς της τεχνολογίας που η συμβολή τους στη διαμόρφωση της πρώιμης εποχής του χαλκού στις Κυκλάδες διαφαίνεται με ολοένα περισσότερη σαφήνεια τα τελευταία χρόνια. Για μεγάλο χρονικό διάστημα οι ενδείξεις ήταν έμμεσες, και προέρχονταν κυρίως από προϊόντα της μεταλλοτεχνίας: εργαλεία, άπλα, οκεύι και κασμήματα. Τα αρχαιολογικά στοιχεία για τις πρωτογενείς διαδικασίες της εξόρυξης και της αρχικής κατεργασίας των μεταλλευμάτων ήταν πενιχρά, κάποιες χοάνες, ακροφύσια και μίτρες για την κατασκευή μετάλλινων αντικειμένων. Άμεσες ενδείξεις για την εξόρυξη του μεταλλεύματος δεν υπήρχαν, υποδηλώνονταν απλά από την παρουσία μεταλλουργικών οκωριών.

Αλληλένδετο θέμα με την κατανόηση των πρωτογενών διαδικασιών είναι η προέλευση των πρώτων υλών που ήταν απαραίτητες για την παραγωγή των μετάλλων που χρησιμοποιήθηκαν στο Αιγαίο κατά την πρώιμη ευοχή του Χαλκού. Το θέμα αποτελεί ακόμη αντικείμενο συζήτησης γιατί υπάρχουν ενδογενή προβλήματα. Τα αρχαία μεταλλεία έχουν στην πλειοψηφία τους καταστραφεί από νεώτερες εκμεταλλεύσεις και όταν ακόμη εντοπίζονται οτιές που κατά πάσα πιθανότητα είναι αρχαίες, είναι πολύ δύσκολο να χρονολογηθούν, αφού ο' αυτές κατά κανόνα λείπουν τα κινητά ευρήματα (κεραμική κλπ.), ενώ τα τεχνολογικά κριτήρια που θα διευκόλυναν τη χρονολόγηση είναι ακόμη σχεδόν αδιευκρίνιστα. Επίσης, απαστεί ακόμη αντικείμενο μελέτης η επιστημονική μέθοδος με την οποία θα μπορούσε να εξακριβωθεί η προέλευση των μετάλλων. Στο θέμα αυτό ένα πρόσθετο πρόβλημα είναι ότι πολλά μέταλλα ευρήματα δεν έχουν βεβαιωμένη προέλευση, είτε επειδή δεν βρέθηκαν σε κανονικές ανασκαφές αλλά αγοράστηκαν από ιδιώτες και ανήκαν σε μουαεία και ιδιωτικές συλλογές, είτε γιατί βρέθηκαν σε παλαιές και ελάχιστα τεκμηριωμένες ανασκαφές.

Η διαπίστωση της προέλευσης των μετάλλων συνδέεται με ολόκληρα το πλέγμα των εσωτερικών και των εξωτερικών σχέσεων των νησιών, που δεν περιορίζονται σε σχέσεις εξαγωγής αλλά αφορούν και ποικίλους άλλους παράγοντες, όπως

την ανάπτυξη των οικισμών, την κοινωνική διαστρωμάτωση και το εμπόριο.

Τα ευρήματα μαρτυρούν ότι στον τομέα των μετάλλων οι Κυκλάδες γνώρισαν μια μακρά εξελκτική διαδικασία, που είχε τις ρίζες της στη Νεολιθική Εποχή. Η συνειδητοποίηση των δυνατοτήτων που πρόσφερε η νέα τεχνολογία, πρέπει να αποτέλεσε έναν από τους παράγοντες που οδήγησαν στη μετάβαση από τις νεολιθικές κοινωνικές δομές στη συνθετότερη κοινωνία της εποχής του Χαλκού. Η τεχνολογία των μετάλλων θα έπαιζε σημαντικό ρόλο στο υλέγμα των εξελίξεων της 3ης χιλιετίας π.Χ., με αλυσιδωτές αντιδράσεις, που συνεπάγονταν όχι μόνο την κάλυψη υπαρχουσών αναγκών αλλά και τη δημιουργία νέων.

Στις συνθήκες αυτές, η ανοζήτηση των πρώτων υλών και η συνακόλουθη λειτουργία των μεταλλείων, αποκτούσε ζωτική σημασία. Πηγές μετάλλων έχουν εντοπιστεί σε διάφορα νησιά των Κυκλάδων, αλλά οι πειστικότερες μέχρι τώρα αποδείξεις για τη λειτουργία των μεταλλείων του νησιωτικού χώρου κατά την προϊστορική εποχή βρέθηκαν στη Σίφνο. με τις έρευνες που διαξήγαγε κατά κύριο λόγο το Max Plank Institut für Kernphysik, της Χαϊδελβέργης και το Bergbaumuseum του Bochum.

Με εκτεταμένες γεωλογικές έρευνες διαπιστώθηκε ότι στη Σίφνο υπάρχουν δύο κύριες μεταλλοφόρες περιοχές που σχηματίζουν δύο τόξα με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ. Και τα δύο χαρακτηρίζονται από την παρουσία σιδιέρου-μαγγανίου, που ήταν αντικείμενο εκμετάλλευσης στα νεώτερα χρόνια, διαφοροποιούνται όμως από τις εμφανίσεις άλλων μεταλλευμάτων - μολύβδου και αργύρου στο βορειότερο τόξο, από τον Άγιο Σώστη ως τον Κάψαλα, χαλκού και χρυσού στο νοτιότερο τόξο από τον Φάρο ως τον Άσπρο Πύργο - που ήταν εκμεταλλεύσιμα στην αρχαιότητα.

Αρχαίες οτιές κατεστραμμένες από τη νεώτερη εκμετάλλευση εντοπίστηκαν σε πολλά σημεία της Σίφνου, στον Άγιο Σώστη όμως οι συνθήκες ήταν ευνοϊκές ώστε να γίνει η υπιρέτερη μέχρι σήμερα μελέτη των μεθόδων εξόρυξης του μεταλλεύματος κατά την προϊστορική εποχή και μάλιστα να χρονολογηθούν με ακρίβεια.

Η πρωτοποριακή αυτή έρευνα στη Σίφνο, που αποσαφίνισε τις διαδικασίες εξόρυξης και πρώτης κατεργασίας μολύβδου και αργύρου κατά την 3η χιλιετία π.Χ., συμπληρώνεται τα τελευταία χρόνια με εκτεταμένες επιφανειακές έρευνες στην Κύθνο και τη Σέριφο. Αποδεικνύεται ότι οι δυτικές Κυκλάδες κατά την 3η χιλιετία π.Χ. διέθεταν, εκτός από άργυρο και μολύβδο, χαλκό σε ποσότητες εκμεταλλεύσιμες για την εποχή και, συνακόλουθα, μερικές από τις αρχαιότερες μέχρι τώρα εγκαταστάσεις πρώτης κατεργασίας του μεταλλεύματος αυτού. Ο εντοπισμός των μεταλλοφόρων περιοχών σε άμεση, μερικές φορές, γειτνίαση με τις προϊστορικές εγκαταστάσεις

εκκομίνευσης χαλκού είναι ένα νέο στοιχείο. Το αποτέλεσμα των ερευνών στις δυτικές Κυκλάδες, ακόμα και όταν κάποια θέση μπορεί να χρονολογηθεί γενικά στην εποχή του Χαλκού, χωρίς μεγαλύτερη ακρίβεια, έχουν αρχίσει να προσφέρουν άμεσες πληροφορίες για ένα τομέα της προϊστορικής τεχνολογίας που μόνο έμμεσα γνωρίζαμε μέχρι τώρα. Τα νέα αυτά δεδομένα, όταν μελετηθούν διεξοδικά και αξιολογηθούν θα μπορούν να ενταχθούν στο σύνθετο πλέγμα των παραγόντων που δημιούργησαν και έθρεψαν την εποχή που ονομάστηκε πρώτη Χαλκοκρατία.

ΟΛΓΑ ΦΙΛΑΝΙΚΩΤΟΥ-ΧΑΤΖΗΧΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

Μεταλλεία στον Κόβαλο

ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΟΥΣ ΠΥΡΓΟΥΣ ΤΗΣ ΣΙΦΝΟΥ

“...ἢ μὲν ἅπασαι Κυκλάδες, αἱ νήσων
ιερώταται εἰν ἅλι κείνται, εὐνυμοί...
κείναι μὲν πύργοισι περισκεπέεσιν ἔρμυναί,
Δῆλος δ' Ἀπόλλωνι· τί δὲ στιβαρώτερον ἔρκος;
Τείχεα μὲν καὶ λᾶες ὑπαὶ ῥιπῆς κε πέσοιεν
Στρυμονίου βορέαο· θεὸς δ' αἰεὶ ἀστυφέλικτος.”

Καλλιμάχου Ὕμνος, *Εἰς Δῆλον*, 2-4 καὶ 23-26

Γνωστοί από την εποχή του Καλλίμαχου, που έζησε στο α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ., οι οχυρωμένοι και ισχυροί πύργοι των Κυκλάδων, είναι ευρύτατα διεδεδομένοι σε όλο το Αιγαίο και έχουν μέχρι σήμερα εντοπισθεί σε πολλά κυκλαδονήσια : την Κέο, την Κύθνο, τη Σέριφο, τη Σίφνο, την Άνδρο, την Τίνο, τη Μύκονο, τη Ρήνεια, τη Νάξο, την Πάρο, την Αμοργό. Ο αριθμός τους ποικίλλει κατά νησί. Τους περισσότερους όμως – όπως έδειξε η έρευνα μέχρι σήμερα – τους συναντάμε σε δύο νησιά, στην Κέα, όπου έχουν εντοπισθεί 77 πύργοι, και στη Σίφνο, όπου έχουν καταγραφεί 57.

Οι πύργοι της Σίφνου είναι όλοι κυκλικοί και χρονολογούνται στους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους, ιδιαίτερα δε στον 4ο και 3ο αι. π.Χ.. Δυστυχώς λίγοι σώζονται σε αρκετό ύψος. Ωστόσο, πορουσιάζουν γενικά έναν ομοιόμορφο τύπο.

Σε αρκετούς σώζονται υπολείμματα κλίμακας που οδηγούσε στους επάνω οράφους. Πολλοί ήταν πιθανότατα μονόχωροι, ενώ σε αρκετούς ένας ή δύο παράλληλοι τοίχοι διαιρούσαν το εσωτερικό σε δύο ή τρεις χώρους αντίστοιχα.

Σε μερικούς βρέθηκαν στοιχεία καθημερινής οικιακής δραστηριότητας, όπως μυλόπετρες ή πλάκες ελαιοπιεστηρίου. Συχνά επίσης βρέθηκαν κατασκευές, όπως δεξαμενή, πηγάδι ή εγκαταστάσεις για αγροτικές σοχολίες, όπως πιεστήριο για παραγωγή και αποθήκευση κρασιού. Συνήθως φαίνεται πως αποτελούν αυτόνομα κτίσματα και λίγοι σώζουν εξωτερικά προσκτίσματα.

Κατασκευάζονται σε καλλιεργήσιμες περιοχές, σε καρυφές υψωμάτων ή σε πλαγιές. Αρκετοί σχηματίζουν πιθανότατα ομάδες που εποπτεύουν εύφορες αγροτικές εκτάσεις ή περιοχές μεταλλευτικής δραστηριότητας.

Η ερμηνεία της λειτουργίας τους είναι ανάλογη με εκείνη των πύργων στις υπόλοιπες Κυκλάδες : Χρησιμεύουν ως παρατηρητήρια και φυλόκια που εξασφαλίζουν την επικοινωνία μέσα ή και έξω από το νησί. Παράλληλα χρησιμεύουν ως οχυρωματικές και αμυντικές κατασκευές, καταφύγια του αγροτικού πληθυσμού σε ξαφνικές πειροτικές επιδρομές. Ιδιαίτερα στην πλούσια σε μεταλλεύματα Σίφνο, όπως και

στο δύο ακόμα μεταλλοφόρα νησιά των δυτικών Κυκλάδων, την Σέριφο και την Κύθνο, πολλοί πύργοι πρέπει να είχαν άμεση σχέση με την προστασία των μεταλλευτικών περιοχών και των μεταλλουργικών δραστηριοτήτων σε αυτές.

Χαρακτηριστικό των πύργων της Σίφνου επίσης αποτελεί το ότι σχηματίζουν ένα δίκτυο επικοινωνίας, όχι μόνο μεταξύ τους, αλλά και με τις τέσσερις ακροπόλεις του νησιού (Αγ.Νικήτα, Κάστρου, Αγ.Ανδρέα, Προφήτη Ηλία).

Μία από τις πρώτες αναφορές σε πύργο της Σίφνου βρίσκουμε στο βιβλίο *Relation d'un voyage du Levant* (1718) του περιηγητή Ritton de Tournefort, που σημειώνει και απεικονίζει ένα νόμισμα (ή ρωμαιοκό νομισματούχιο κατά τον Κ.Γκιών) που αναφέρεται από τον Golzius, όπου στην μία πλευρά εικονίζεται πύργος με έναν άνδρα στην κορυφή του και η επιγραφή ΣΙΦΝΟΥ, και στην άλλη πλευρά, η διαφανοατεφανωμένη κεφαλή Δία ή Ποσειδώνα.

Μερικοί από τους πύργους της Σίφνου αναφέρονται σύντομα στο βιβλίο του L. Ross *Inselreisen* δημοσιευμένο το 1912. Λίγο αργότερα κατά τα έτη 1915, 1920, 1922 και 1924, ο Σίφνιος Ιακ. Δραγάτος ερευνά ανασκαφικά, μελετά και δημοσιεύει στα *Πρακτικά* και στο *Έργο της Αρχαιολογικής Έτοιρείας* ένα μεγάλο αριθμό από τους πύργους της Σίφνου. Η επόμενη δημοσίευση των πύργων γίνεται από τον J.Young στο *American Journal of Archeology* το 1956, ενώ η M. Nowicka τους περιλαμβάνει επίσης στη μελέτη της *Les maisons a tour dans le monde grec*. Εκτεταμένη αναφορά στους πύργους και ιδιαίτερα στον Ασπρο Πύργο, βρίσκουμε στη δημοσίευση Silber, Blei und Gold auf Sifnos (1985) του Max Plank Institut καθώς και σε άρθρο του H.Hohman στο περιοδικό *Antike Welt* του 1983.

Μία σημαντική μελέτη που εντοπίζει, συγκεντρώνει, καταγράφει και πορουσιάζει 56 πύργους της Σίφνου δημοσιεύεται το 1991 από τον N. Ashton.

Η ΚΑ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων ξεκινώντας από το 1997 μια προσπάθεια προστασίας και

εικ. 1. Ο Άσπρος Πύργος και η γύρω περιοχή.

ΕΙΚ. 2

ΕΙΚ. 2 Ο πύργος του Καδέ

ΕΙΚ. 3 Ο πύργος «στον Αγίο Δημήτριο Αρχαβου»

ΕΙΚ. 3

ανάδειξης των καλλίτερο διατηρημένων πύργων των νηπιών που ανήκουν στην αρμοδιότητά της, συμπεριέλαβε στο περιονό πρόγραμμα τον καθαρισμό και την αποτύπωση του Ασπρου Πύργου στην Σίφνο, καθώς και την τοπογράφηση του περιβάλλοντος χώρου του. (εικ.1).

Στον προγραμματισμό των Δράσεων της Εφορείας για το 1998, έχει προταθεί και εγκριθεί η έναρξη ενός προγράμματος ανάδειξης και διαμόρφωσης πρόσβασης τεσσάρων πύργων της Σίφνου, που είτε σώζονται καλλίτερα, είτε βρίσκονται κοντά σε οδική αρτηρία και η πρόσβαση και επίσκεψή τους - εν είδει περιπάτου - γίνεται εύκολα και επάριστα. Η υλοποίηση του προγράμματος προχωρά με την συνεργασία και την συνδρομή του Υπουργείου Αιγαίου. Κοινός στόχος των δύο Υπουργείων, Πολιτισμού και Αιγαίου, είναι να ξεκινήσει, έστω και με μικρά βήματα, μία προσπάθεια διάσωσης και ανάδειξης των πύργων που αποτελούν ένα πολύ σημαντικό κεφάλαιο στην ιστορική τοπογραφία του νησιού. Μακροπρόθεσμος στόχος είναι να διαμορφωθεί μέσω της ανάδειξης, ένα δίκτυο επικοινωνίας και πρόσβασης των καλλίτερα σωζόμενων πύργων της Σίφνου.

Βασική προϋπόθεση στην υλοποίηση και επιτυχία του προγράμματος θεωρούμε την συνεργασία των κοινοτήτων και φυσικά την ουνάινεση των ιδιοκτητών - όπου ο χώρος είναι ιδιωτικός .

Οι πύργοι που έχουν αρχικά επιλεγεί είναι:

1. **ΠΥΡΓΟΣ ΤΟΥ ΚΑΛΕ** (αρ. 39 στο χάρτη N. Ashton). (εικ.2) Βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του δρόμου προς το Βαθύ, στους πρόποδες του υψώματος του Αγίου Ανδρέα και στην πλαγιά μιας εύφορης καλλιεργίσιμης περιοχής. Κατασκευασμένος από γκρίζους δόμους, σώζεται σε ύψος 2,50 μ. και έχει εξωτερική διάμετρο 9 μ. Φέρει έναν διαχωριστικό τοίχο εσωτερικά. Φαίνεται να επικοινωνεί με άλλους πέντε πύργους: ανάμεσά τους οι πύργοι «στον Άγιο Δυμήτριο Άρχοβου» και «στις Αρμουδάρες».

Εργασίες ανάδειξης: Καθαρισμός εσωτερικά και εξωτερικά και σήμανση (ενημερωτική πινακίδα).

2. **ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΔΗΜΗΤΡΙΟ ΑΡΧΑΒΟΥ** (αρ. 27 στο χάρτη N. Ashton).

Γνωστός και σαν «Μαύρος Πύργος», (εικ.3) βρίσκεται στο νότιο άκρο των Εξαμπέλων και σε στρατηγική θέση, στην βόρεια πλευρά της πεδιάδας του ποταμού που καταλύγει στον όρμο Σεράλια. Κατασκευασμένος από δόμους σχιστολίθου, οώζεται σε ύψος 5,60 μ. και έχει εξωτερική διάμετρο 10,70 μ. Χαρακτηριστικό το αμυδιωτό άνοιγμα της πόρτας. Εσωτερικά σώζει δύο διαχωριστικούς τοίχους και ίχνη κλίμακας στα δεξιά της εισόδου. Επικοινωνούσε με πέντε πύργους και με τις τέσσερις ακροπόλεις του νησιού.

Εργασίες ανάδειξης: Απαραίτητος ο καθαρισμός εσωτερικά, η ουντήρηση των τοίχων και η διάνοιξη διόδου πρόσβασης. Τοποθέτηση ενημερωτικής πινακίδας.

3. **ΣΤΙΣ ΑΜΜΟΥΔΑΡΕΣ** (αρ. 45 στο χάρτη N. Ashton)

Βρίσκεται στην νότια πλευρά του δημόσιου δρόμου προς Πλατύ Γιαλό και ΝΑ της Παναγιάς του Βουνού, στις ψηλότερες πλαγιές μιας γόνιμης κοιλάδας- κοίτης ποταμού. Κατασκευασμένος κυρίως από αβειοτόλιθους, έχει εξωτερική διάμετρο 6,60 μ. και μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,95 μ. Διακρίνονται στοιχεία από προεκτίσματα στην νοτιοανατολική πλευρά του. Επικοινωνεί με τουλάχιστον πέντε πύργους και την ακρόπολη του Αγίου Ανδρέα, και έχοντας θέα προς την θάλασσα εποπτεύει την είσοδο του όρμου του Πλατύ Γιαλού και το νηοάκι της Κιτριανής.

Εργασίες ανάδειξης: Καθαρισμός, δημιουργία πρόσβασης, σήμανση.

4. **ΑΣΠΡΟΣ ΠΥΡΓΟΣ** (αρ.48 στον χάρτη N. Ashton).

Βρίσκεται στην κορυφή του υψώματος του ακρωτηρίου Αμόνι, μεταξύ Πλατύ Γιαλού και Χρυσοπηγής (εικ.4). Κατασκευασμένος από αβειοτόλιθο και μάρμαρο, χρωστά σε αυτά τα δύο δομικά υλικά και το όνομά του. Σήμερα οώζεται σε ύψος 5,50 μ. και έχει εξωτερική διάμετρο 13 μ. Το άνοιγμα της εισόδου του έχει πλάτος 1,25 μ. Δεξιά και αριστερά της εισόδου, εσωτερικά, σώζονται δύο πρόμοχθοι οφηνωμένοι

εικ. 4.

εικ. 4. Ο Λοσρος Πύργος,

εικ. 5. Λεπτομέρεια από το εσωτερικό του Λοσρου Πύργου.

εικ. 5

στο τοίχωμα, που φέρουν κυκλικό ανοίγματο για την τοποθέτηση μοχλού ή δοκοριού που λειτουργούσε ως μηχανισμός σφάλισης της πόρτας. Εσωτερικά δύο τοίχοι χωρίζουν τον ισόγειο χώρο σε τρία δωμάτια που επικοινωνούν μεταξύ τους. Αριστερά της εισόδου σώζονται οι δέκο – οίμερα – βαθμίδες της κλίμακας, που εραπτόμενη και ακολουθώντας την κυλινδρική επιφάνεια του πύργου, οδηγούσε στον επάνω όροφο (εικ. 5).

Στον κεντρικό χώρο του ισόγειου σώζονται το κομμάτι ενός ελαιοπιεστηρίου, ένα πέτρινο δοχείο στερεωμένο στο έδαφος, δύο υπόγειες δεξαμενές και μονόλιθο στόμιο με εγκοπές για την στερέωση μηχανισμού άντλησης του αποθηκευμένου νερού.

Η μεγάλη χωρητικότητα της δεξαμενής, που έχει υπολογισθεί σε περισσότερο από 27.000 λίτρα νερού, μας παραπέμπει στην λειτουργία του πύργου ως καταφύγισι των κατοίκων της περιοχής στην περίπτωση εφόδου και πειρατικών επιδρομών. Ο Άσπρος Πύργος επικοινωνεί με επτά πύργους. Η περίοπτη θέση του βοηθούσε στον έλεγχο και την προστασία όχι μόνο της γόνιμης αγροτικής περιοχής που απλώνονταν στις γύρω πλαγιές, αλλά και της αρχαίας μεταλλοφόρου περιοχής χρυσοῦ που εντοπίσθηκε ανατολικά του. Επιπλέον είχε την εποπτεία των νοτιοανατολικών ακτών, των αγκυροβολίων Φόρου, Αποκοφτού και Πλατύ Γιαλού καθώς και των νησιών νοτιοανατολικά της Σίφνου.

Εργασίες ανάδειξης: Ολοκλήρωση της αποτύπωσης και μελέτη για άμεσες στερεωτικές επεμβάσεις. Εξεύρεση λύσης πρόσβασης σε συνεννόηση με τους γύρω ιδιοκτήτες, Σίμωνα, τοποθέτηση ενημερωτικών πινακίδων.

Οι πύργοι των Κυκλάδων δεν έχουν εμπνεύσει μόνο τους αρχαίους ποιητές και οι νεότεροι ποιητές, όπως ο Αριστομένης Προβελέγγιος, τους τραγουδούν και τους μνημονεύουν: «...Και μέσα στους κινδύνους σκοτεινών αιώνων, / αιώνων αρπαγής, οκλαβιάς και φόνων, / στεκόσουν, Άσπρε Πύργε, ου / σο γίγαντας προστάτης στο νησί...».

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- 1 Κ. Γκιών, *Ιστορία της Νήσου Σίφνου*, 1876, 446.
- 2 L. Ross, *Inselreisen*, 1912, 124-125.
- 3 Γακ. Δραγάτος, *ΓΙΑΕ 1915, ΓΙΑΕ 1920, ΓΙΑΕ 1922, Το Έργον 1922-1924, ΓΙΑΕ 1924*.
- 4 J. Young, Ancient Towers on the Island of Siphnos, *AJA*, 60, 1956, 51 ff
- 5 M. Nowicka, *Les maisons a tour dans le monde grec*, 1975.
- 6 *Der Anschnitt, Beiheft 3: Silber, Blei und Gold auf Sifnos*, 1985
- 7 H. Hohmann, Ein Rundbau auf Sifnos. Aspros Pirgos, *Antike Welt*, 14/4, 1983, 27 ff.
- 8 N. Ashton, *Πύργοι της Σίφνου*, 1991
- 9 Α. Τρούλλου, *Σίφνος*, 1974, 215

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ
ΣΤΗ ΣΙΦΝΟ

Τα έργα της βυζαντινής και μεταβυζαντινής ζωγραφικής (τοιχογραφίες και φορητές εικόνες), που σώζονται στο όμορφο και οαγινευτικό νησί του Αιγαίου, τη Σίφνο, είναι ιδιαίτερα αξιόλογα από πλευράς τέχνης και ιστορίας και συγκαταλέγονται μεταξύ των καλλιτέρων στον ελληνικό χώρο. Πράγματι τα έργα αυτά, που αποτελούν αναμφιβόλως οπουδαία έκφραση και έκφανση του ελληνορθόδοξου πολιτισμού μας, πλουτίζουν οπωσδήποτε σημαντικά την χριστιανική περίοδο της ιστορίας του νησιού.

Εξαιρέσει των ελαχίστων λειψάνων τοιχογραφιών μεταβυζαντινής τέχνης, όπως του Δευτερεύοντος Σίφνου (Αγοπίου Πρόκου ή Μαγκανάρη) στην Παναγία τα Γουρνιά οι υπάρχουσες εικόνες, που όλες σχεδόν διατηρούνται σε πολύ καλή κατάσταση χάρις στο έντονο ενδιαφέρον και τη μεγάλη ευλάβεια των κατοίκων της, χρονολογούνται από τον 14ο αι. και εφεξής.

Οι εικόνες που ανήκουν στον 14ο και 15ο αι. είναι ο Άγιος Αουκάς στον ομώνυμο ναό του Αρτεμιώνος, η Παναγία η Δεξιοκρατούσα στο μητροπολιτικό ναό της Ελεούσας στο Κάστρο, ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στην εκκλησία της Μεταμορφώσεως Απολλωνίας και η Παναγία Βρεφοκρατούσα στην εκκλησία της Ελεούσας στο Κάστρο.

Η εικόνα του Αγίου Λουκά στον Αρτεμιώνα παρουσιάζει ιδιαίτερο εικονογραφικό ενδιαφέρον. Εκτός από την ολόσωμη και κατ' ενόπιον μορφή του ευαγγελιστού Αουκά σποδίδονται σε μικρότερη κλίμακα η εστεμμένη μορφή της Αγίας Αικατερίνης και οικοδόμημα μεταξύ των δύο μορφών υπό την μορφήν τρίκλιτης βασιλικής, που αποδίδει προφανώς το καθολικό της Μονής της Αγίας Αικατερίνης του Σινά.

Η Παναγία η Δεξιοκρατούσα, ως Ελεούσα ή Γλυκοφιλούσα, στην εκκλησία της Ελεούσας στο Κάστρο, με την επιγραφή ΜΑΤ (ΕΡ)-ΔΕΙ είναι αντιπροσωπευτικό έργο του 14ου-15ου αι. Επάνω στην πλούσια ασημένια επένδυση διακρίνονται πολλές μικρογραφημένες ανάγλυφες παραστάσεις, όπως ο Εσταυρωμένος, η Παναγία Βρεφοκρατούσα, ο Άγιος Νικόλαος, ο δρακοντοκτόνος έφιππος Άγιος Γεώργιος κ.ά.

Η εικόνα του Αγίου Ιωάννου του Ευαγγελιστού στην εκκλησία της Μεταμορφώσεως Απολλωνίας είναι χαρακτηριστικό έργο

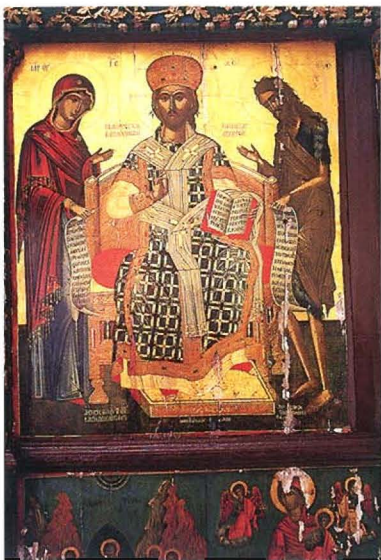
ΕΙΚ 1 Αρτεμώνας, Ναός Παναγίας τα Γουρνιά. Τοιχογραφία Δευτερεύοντος.
 ΕΙΚ 2 Κάστρο, Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου, Παναγία η Καρδιώτισσα.
 ΕΙΚ 3 Αρτεμώνας, Εσωτερικό του ναού του Αγίου Γεωργίου.

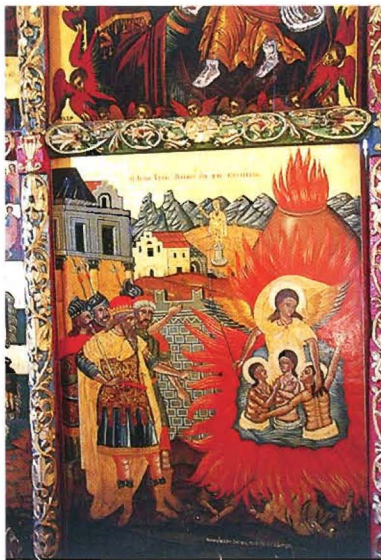
ΕΙΚ. 2.

ΕΙΚ. 3

ΕΙΚ 4

ΕΙΚ 5

ΕΙΚ 6

ΕΙΚ 7

του τέλους του 15ου αι. Η μαρφή του Ευαγγελιστού είναι γεμάτη έκφραση και δύναμη. Το βλέμμα του είναι ανίψυχο, στοχαστικά και υποβλητικό, ώστε να προκαλεί το δέος, σ' όποιον ατενίζει τον υψιλέτη και γηαπημένο μαθητή του Χριστού.

Μια άλλη εικόνα του 15ου αι., που δύναται να θεωρηθεί έργο του περιφήμου ζωγράφου Αγγέλου Ακοτάντου, κοσμεί τον ναό της Κοιμήσεως της Παναγίας του Κάστρου.

Η θαυμάσια αυτή εικόνα των αρχών της κρητικής τέχνης φέρει την επιγραφή «Η Καρδιώτισσα» (Η ΚΑΡΔΙ-ΟΤΗΣΑ) και είναι παρόμοια με μια άλλη, που εκτίθεται στη Συλλογή Δ. Λοβέρδου του Βυζαντινού Μουσείου. Η Παναγία στο Βυζαντινό Μουσείο είναι δεξιοκρατούσα και όχι αριστεροκρατούσα, όπως είναι στη Σίφνο.

Οι περισσότερες φορητές εικόνες αντιπροσωπεύουν την λεγόμενη Κρητική Σχολή. Χαρακτηριστικά έργα είναι η Θεοτόκος ένθρονος και η Δέπαις στο ναό του Αγίου Λουκά Αρτεμώνος. Ικανός αριθμός εικόνων, που φιλοτεχνήθηκαν μέσα στον 17ο αι. φέρουν αξιοσημείωτες επιγραφές και ονόματα ζωγράφων όπως του Κωνσταντίνου Παλαιοκαπά, Εμμ. Σκορδίλη και Ζαχαρία Τζοκαρόπουλου. Οι ανωτέρω Κρητικοί Ζωγράφοι είναι γνωστοί και από άλλα έργα τους.

Ο Ζαχαρίας Τζοκαρόπουλος είναι πιθανόν να προέρχεται από τη μεγάλη κρητική οικογένεια των Τζοκαρόλων, της οποίας απόγονοι έζησαν στην Κέρκυρα.

Στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Αρτεμώνος υπάρχουν αι ενδιαφέρουσες εικόνες της Δεήσεως και του Αγίου Γεωργίου. Η πρώτη είναι έργο του Κωνσταντίνου Παλαιοκαπά και η δεύτερα του Ζοχαρία Τζοκαρόπουλου. Στο ναό του Αγίου

Σώζοντος της Απολλωνίας υπάρχουν έργα του Εμμ. Σκορδίλη, όπως η Δέπαις και ο Άγιος Σώζων, με σκηνές από τη ζωή και το μαρτύριό του.

Εντυπωσιακές από πλευράς τέχνης και τεχνολογίας είναι και ορισμένες άλλες, ανυπόγραφες εικόνες του 17ου αι., όπως η Παναγία Βρεφοκρατούσα (1666), οι Τρεις Παιδες εν τη καμίνω (1675) στον Άγιο Σώζοντα της Απολλωνίας, και ο Χριστός ως Παντοκράτωρ στο ναό του Ταξίαρχου επίσης της Απολλωνίας.

Οι εικόνες του 18ου και 19ου αι. υστερούν έντονα των παλαιότερων ως προς την τέχνη, υπερτερούν όμως από πλευράς εικονογραφικών θεμάτων.

Ζωγράφοι που μαρτυρούνται σε εικόνες του 18ου αι. είναι οι Νικηφόρος ιερομόναχος Κύπρου, Ιωάννης Σκορδίλης, Γεώργιος Παλαιολόγος, Νικόλαος Μελισσοός, Ιωακείμ Ιερομόναχος Σίφνου, Ιωάννης Μαρούλης, Αθανάσιος Ιερομόναχος και ο ιδιαίτερα γνωστός Δευτερεύων Σίφνου.

Η καλλιτεχνική δημιουργία του Δευτερεύοντος, που επεκτείνεται έως τις αρχές του 19ου αι., εμφανίζεται πλούσια και τα έργα του κοσμούν την ιδιαίτερη πατρίδα του τη Σίφνο, την Κίμωλο, τη Σέριφο και το Βυζαντινό Μουσείο των Αθηνών. Η ύπαρξη πολλών και σημαντικών εικόνων του 15ου αι. ως και αξιολόγων ξυλογλύπτων τέμπλων όπως π.χ. του Αγίου Σώζοντος στην Απολλωνία δεν είναι άσχετη με την ίδρυση και λειτουργία της περιφήμου Σχολής του Παναγίου Τάφου, που συνέβαλε αποφασιστικά στην πνευματική και θρησκευτική αναγέννηση της Σίφνου.

ΘΕΟΛΟΓΟΣ ΧΡ. ΑΛΛΗΠΑΝΤΗΣ

εικ. 4. Αρτεμώνας. Ναός Αγίου Γεωργίου. Η Δέπαις (1635).

εικ. 5. Απολλωνία. Ναός Αγίου Σώζοντος. Οι Άγιοι Τρεις Παιδες εν τη Καμίνω.

εικ. 6. Αρτεμώνας. Ναός Αγίου Λουκά. Ο Ευαγγελιστής Λουκάς.

εικ. 7. Απολλωνία. Ναός Αγίου Σώζοντος. Λεπτομέρεια από το τέμπλο.

ΣΙΦΝΟΣ: ΟΙΚΙΣΤΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ.
ΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΑΠΟ ΤΟΝ 19^ο ΑΙΩΝΑ ΣΤΟΝ 20^ο

Όλα αυτά τα χωριά που στέφουν τα οροπέδια των λόφων δημιουργούν μια πολύ ευχάριστη εντύπωση και τείνουν να ενωθούν σ' ένα χωριό, εκτός από το Κάστρο, που επιμένει στην αριστοκρατική μοναχικότητά του.

A. BUCHON, 1841

Η Σίφνος ανήκει στις Δυτικές Κυκλάδες και είναι ένα ορεινό νησί, σχήματος τριγωνικού. Τα βουνά της διατρέχουν το νησί κατά το μεγάλο άξονα Β/Ν και εκτείνονται από τα βορειοδυτικά προς τα νότια. Οι δύο ψηλότερες κορυφές βρίσκονται στα βορεινό τμήμα του νησιού, ο Προφήτης Ηλίας δυτικά (696 μ.) και ο Άγιος Συμεών στο κέντρο (476 μ.).

Τα καλλιεργήσιμα εδάφη κατανέμονται κυρίως ανάμεσα σε χαμηλά οροπέδια, λοφοπλαγίες και μικρές κοιλάδες που διασχίζονται από χειμάρρους. Οι αμιγείς βοσκοτόποι εκτείνονται στις απότομες πλαγιές, εκεί που δεν διακρίνεται το παραμικρό ίχνος από διαμορφωμένα από καλλιεργητές επίπεδα (λουριά). Στην ανατολική πλευρά του κεντρικού τμήματος του νησιού και ανάμεσα σε καλλιεργήσιμα εδάφη χωροθετούνται σε γραμμική ακολουθία οι περισσότεροι οικισμοί της Σίφνου: Αρτεμώνας, Πετάλι, Κάτω Πετάλι, Απολλωνία, Κατοβατί, Ξάμπελα. Από αυτό το σύνολο αποσπάται ο μεσαιωνικός οικισμός του Κόστρου ο οποίος οργανώνεται πάνω σε ένα πλάτωμα λόφου της ανατολικής ακτής του νησιού σε ένα ύψος 90 μ. περίπου από τη θάλασσα.

Οι όρμοι της Σίφνου που στη διάρκεια των αιώνων εξυπηρέτησαν το νησί ως φυσικά λιμάνια συγκεντρώνονται στο νότιο τμήμα του. Ο όρμος των Καμαριών λειτούργησε ως επίσημο λιμάνι μόλις στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. Στα μέσα και τα νεότερα χρόνια μέχρι και το τέλος του περασμένου αιώνα, τα παράλια του νησιού εμφανίζονται ελάχιστα κατοικημένα.

Γύρω στα 1850, δύο δεκαετίες μετά την Ανεξαρτησία και την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους, ανάμεσα στα λιγοστά κτίσματα που συναντούμε στις παραλίες των όρμων του Φάρου, του Πλατύ Γιαλού, στο Βαθύ, τις Καμάρες και τη Χερρόνποο είναι κυρίως ξωκλήσοια, μερικά «μαγαζιά», δηλαδή απασθήκες και κυρίως εργαστήρια αγγειοπλαστικής, καθώς και ελάχιστα σπίτια.

Αυτή η μοναχικότητα των παραλίων ευνοεί την πρακτική του λαθρεμπορίου που ασκείται στη Σίφνο, όπως άλλωστε και σε όλες τις Κυκλάδες κατά το τέλος του 19ου αιώνα και μέχρι τις αρχές του 20ού.

Κάποιες οποραδικές πειρατικές επιχειρήσεις κοντά στην παραλία του Πλατύ Γιαλού την ίδια εποχή αποδεικνύουν ότι το φαινόμενο της πειρατείας δεν έχει ξεχαστεί εντελώς.

Θα ξεκινήσουμε ένα οδοιπορικό του νησιού, από τους όρμους και τα λιμάνια του, που αποτέλεσαν τα σημεία επαφής της Σίφνου με τον υπόλοιπο κόσμο και στη συνέχεια θα αναφορισουμε προς το εσωτερικό του νησιού, την ύπαιθρο και τα αγροτικά κτίσματα. Οι εκκλησίες και τα μοναστήρια που προβάλλουν στις πλαγιές, τις χαρσόδρες και τις κορυφές των υψωμάτων αποτελούν κομβικά σημεία ενός δικτύου θρησκευτικών εορτών πολύ σημαντικών για τη ζωή των κατοίκων του νησιού. Τέλος θα φθόσουμε στο Κάστρο και στο πλέγμα των κεντρικών οικισμών.

Στις γραμμές αυτού του κειμένου δεν φιλοδοξούμε να αποδώσουμε την ιστορία των κατοίκων του νησιού και των επί μέρους τόπων του.

Στόχος μας είναι μια συνοπτική αλλά περιεκτική περιγραφή του οικιστικού περιβάλλοντος της Σίφνου, όπως αυτό έχει διαμορφωθεί ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα και της δυναμικής βάσει της οποίας το οικιστικό αυτό περιβάλλον εξελίχθηκε κατά τον 20ό αιώνα. Τέλος θα επισημάνουμε ορισμένες βασικές αρχές που χαρακτηρίζουν την οικιστική παραδοσιακή αρχιτεκτονική στο σύνολό της.

ΟΙ ΟΡΜΟΙ, ΤΑ ΛΙΜΑΝΙΑ

Μέχρι το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, η μεταφορά επιβατών και εμπορευμάτων στη Σίφνο γίνεται αποκλειστικά με ιστιοφόρα. Πριν λοιπόν επικρατήσει ο ατμός στο χώρο των Κυκλάδων, η χρήση ενός όρμου ως λιμανιού εξαρτάται από τους εξής παράγοντες. 1. Την κατεύθυνση των θαλασοίων δρόμων στην ευρεία και ευρύτερη περιοχή του νησιού 2. Τον προσανατολισμό του όρμου σε σχέση με τους κρατούντες ανέμους που εύκολα θέτουν σε κίνδυνο την προσόρμηση των ιστιοφόρων και μάλιστα των οκαφών της ακτοπλοΐας και την απόσταση του όρμου αυτού από την κατοικημένη περιοχή 3. Τους οικισμούς, σε συνδυασμό με την κατάσταση της οδού που συνδέει τα παράλια του όρμου με αυτούς.

Τα παραπάνω εξηγούν πώς ένας τόσο προστατευμένος κόλπος, όπως είναι ο κόλπος στο Βαθύ, στη νοτιοδυτική πλευρά του νησιού αλλά πολύ μακριά από τους οικισμούς ή ο κόλπος των Καμαριών στη δυτική ακτή όπου το χειμώνα φυσά δυνατός νοτιοδυτικός άνεμος χρησιμοποιούνταν σχεδόν ελάχιστα. Ακόμη και στις μέρες μας ο όρμος της Χερρονήσου στο βόρειο άκρο του νησιού παραμένει σχετικά απομονωμένος εξαιτίας της μεγάλης απόστασής του από τους οικισμούς αλλά και της έντονης μορφολογίας του εδάφους.

ΤΟ ΛΙΜΑΝΙ ΤΟΥ ΦΑΡΟΥ

Βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του νησιού και υποδέχεται σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα τα ιστιοφόρα που ξεκινούν από Κωνσταντινούπολη και τα παράλια της Μ. Ασίας, διαπλέουν τα στενά των Κυκλάδων, όπου αν χρειαστεί, βρίσκουν καταφύγιο στους προστατευμένους όρμους των νησιών αυτών και συνεχίζουν προς τα δυτικά και τα Νότο. Η απόστασή του από την Απολλωνία διανύεται πεζή ή με υποζύγια, σε διάστημα μισής ώρας και δεκαπέντε λεπτών. Κατά τη διάρκεια ολόκληρου του 19ου αιώνα ο Φάρος αποτελεί το επίσημο λιμάνι της Σίφνου για τους ταξιδιώτες. Στα 1850 στο Φάρο λειτουργούν τελωνειακές και υγειονομικές υπηρεσίες. Αγγειοπλάστες από τον Αρτεμώνα έχουν στο Φάρο τα εργαστήρια και τις αποθήκες τους. Στα 1880 τα κτίσματα αυτά πολλαπλασιάζονται. Την ίδια εποχή κτίζεται στο Φάρο ο πρώτος και μοναδικός ατμόμυλος του νησιού. Ιδιοκτήτης του ο εμποροκτηματίας Μ. Χανούτσος από την Απολλωνία. Παρόλο που στην άλλη πλευρά του νησιού δημιουργείται το νέο λιμάνι των Καμαρών, ο Φάρος συνεχίζει επίμονα να λειτουργεί ως λιμάνι της Σίφνου ακόμη και όταν εμφανίζονται τα ατμόπλοια. Τα ατμόπλοια της Εταιρείας Κουρζή εξυπηρετούν την γραμμή Κωνσταντινούπολη-Κρήτη.

Οι Σιφνιοί καπετάνιοι, Σγουρδαίος και Καμπάνης θα αυνεχίζουν μέχρι το 1895 να ποδίζουν ανοικτά του Φάρου. Στο γύρισμα του αιώνα, το 1902, μια μικρή εταιρία αποκτά το δικαίωμα εκμεταλλεύσεως ενός μεταλλείου οιδήρου στο

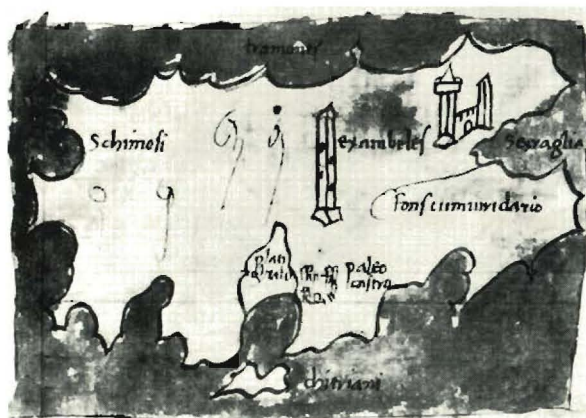
Φάρο. Το μέταλλευμα είναι καλής ποιότητας και θα απασχοληθούν εκεί αρκετοί εργάτες.

Σήμερα ο Φάρος έχει ελάχιστους μόνιμους κατοίκους. Τους θερινούς μήνες μετατρέπεται σε παραθεριστικό οικισμό. Στην προκυμαία του αράζουν τουριστικά οκάφη αλλά και τα μόνιμα οϊφνέικα ψαροκάικα και οι βάρκες.

ΣΕΡΑΛΙΑ

Το λιμάνι της Σεράλιας οργανώθηκε στην στενή παραλία ενός πολύ μικρού και αβαθούς όρμου, που βρίσκεται κάτω από τον μεσαιωνικό οικισμό του Κάστρου. Για πολλούς αιώνες της ιστορίας της Σίφνου, η Σεράλια υπήρξε το εμπορικό λιμάνι του νησιού.

Είναι χαρακτηριστικό ότι απεικνώνεται στο χάρτη της Σίφνου που σχεδίασε τον 15ο αιώνα ο περιηγητής Βουονδελμοντί. Ο έμπορος Πέτρος Ρόζας που γεννήθηκε στη Σίφνο από μητέρα αιγυπτιακή, της οικογένειας Λογοθέτη, στη διαθήκη του το 1662 αναφέρει ότι έχει στην κατοχή του ένα μαγαζί, μια αποθήκη, στην παραλία της Σεράλιας. Στα 1700, ο Τουρνεφορτ αναφέρει τη Σεράλια ως λιμάνι της Σίφνου και λίγο αργότερα, το 1782, ο Choiseul-Gouffier θα αφήσει ένα εντυπωσιακό σχέδιο απόψεως του Κάστρου από το λιμάνι της Σεράλιας όπου διακρίνονται τα κτίσματα της παραλίας του.

Χάρτης της Σίφνου του 15ου αι.

(Chr. Boundelmonti, Description des îles d'Archipel, Paris 1897).

Τα κτίσματα του γιάλου ήταν στενομέτωπα και επιμήκη, οργανώνονταν ανάμεσα στη θάλασσα και τα πολύτιμα καλλιεργήσιμα εδάφη της ευρείας περιοχής (Ερκιές) που ανήκουν στους κατοίκους του Κάστρου και περιβάλλουν την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου. Μερικά από αυτά είναι διώραφα.

Την εποχή 1850-1914 ιδιοκτήτες των «μαγοζιών» της Σεράλιας είναι κτηματίες και έμποροι του Κάστρου της Απολλωνίας και του Αρτεμώνα, караβοκύρηδες ή καπετάνιοι του Κάστρου, εκπρόσωποι δηλαδή των ανωτέρων στρωμάτων της οικονομικής κοινωνίας του 19ου αιώνα.

Η δημιουργία του νέου λιμανιού στις Καμάρες θα επιφέρει (1874-1884) μια κάμψη στη δραστηριότητα της Σεράλιας.

Ωστόσο, το λιμάνι αυτό θα εξακολουθήσει να λειτουργεί ως εμπορικό μέχρι το 1950. Στη Σεράλια μεταφέρουν με καΐκια, το αλάτι, άλευρα, γενικότερα, τρόφιμα καθώς και ξυλεία και υλικά οικοδομών. Στο τέλος του περασμένου αιώνα (1894) ο Α. Χασούρης με καταγωγή από την Πάρο, κάτοικος του Κάστρου, αγοράζει αποθήκες και εγκαθιστά εδώ το βυραδεψείο του.

Η διατήρηση της Σεράλιας ως εμπορικού λιμανιού της Σίφνου ένα σχεδόν αιώνα μετά την εμφάνιση του ατμού στην ανατολική Μεσόγειο, οφείλεται σε διάφορους παράγοντες μεταξύ των οποίων ο κυριότερος είναι ότι η εμπορική ελληνική ναυτιλία εγκατέλειψε παλύ αργά τα ιστιοφόρα και συνεπώς δεν είχε λόγο να μην χρησιμοποιεί τα παραδοσιακά λιμάνια του τόπου.

Η προηγούμενη έντονη ζωή της Σεράλιας παρέμενε μέχρι πριν από δέκα χρόνια, όπου ο τουρισμός επέβαλε τη νέα ανοικοδόμησή της, αποτυπωμένη στο χώρο μέσα από τα ερείπια των κτισμάτων της.

KAMAPES

Το πρώτο ατμόπλοιο της «Ελληνικής Ατμοπλοΐας» που ενώνει τη Σίφνο με την Ερμούπολη, πρωτεύουσα των Κυκλάδων, φτάνει στο λιμάνι των Καμαρών την 15η Σεπτεμβρίου 1875. Ο άρμος των Καμαρών, βαθύτερος από τους όρμους των άλλων λιμανιών του νησιού εξυπηρετεί σαφώς καλύτερα τα ατμόπλοια που απειλούνται πολύ λιγότερο απ' ό,τι τα ιστιο-

φόρα από τους ισχυρούς νοτιοδυτικούς ανέμους στους οποίους είναι ευάλωτο το λιμάνι αυτό. Η οριζόντια απόσταση του νέου λιμανιού από τους οικισμούς δεν είναι πολύ μεγαλύτερη από την απόσταση του Φάρου από αυτούς. Η μορφολογία του εδάφους όμως είναι σαφώς πιο έντονη και η κατάσταση της οδού, που στην αρχή είναι αδιάβατη, επιβάλλουν τριώρη πεζοπορία για τους ταξιδιώτες.

Ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού του νησιού υποδέχεται το νέο λιμάνι με ραθυμία και εμμένουν στην προτίμησή τους για το Φάρο.

Η αντικατάσταση του παλιού λιμανιού του Φάρου με το νέο των Καμαρών συντελείται μέσα στο πλαίσιο της απουσίας εθνικής πολιτικής για τη δημιουργία ενός δικτύου θαλασσιών δρόμων που θα διασφάλιζαν ταχέα και τακτική σύνδεση των κατοίκων της νηπαιωτικής Ελλάδας με το ηπειρωτικό τμήμα της χώρας. Παρ' όλ' αυτά και παρά την παντελή έλλειψη τεχνικής υποδομής (αποβάθρες, δρόμοι) η ανάπτυξη των Καμαρών είναι πορεία χωρίς επιστροφή. Αρκεί να ακεφθεί κανείς ότι αυτή την εποχή δημιουργείται και το μεγάλο λιμάνι του Πειραιά, που βρίσκεται δυτικά της Σίφνου. Η σχέση της Σίφνου με την Ανατολή (Κωνσταντινούπολη, παράλια Μ. Ασίας, Σμύρνη) εξακολουθεί μεν να υφίσταται αλλά σταδιακά μπαίνει σε δεύτερη μοίρα.

Μόλις το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, μιιά σχεδόν αιώνα μετά την Ανεξαρτησία η Σίφνος συνδέεται επισήμως και τακτικά με το μεγάλο λιμάνι του Πειραιά, με τα άλλα νησιά δηλαδή, με τον εθνικό της χώρο.

Ας παρακολουθήσουμε όμως τη συγκρότηση των Καμαρών ως οικισμού.

Στα 1850 το τοπωνύμιο Καμάρες ταυτίζεται κυρίως με την κοιλάδα που ξεκινά από τις εκβολές του χειμάρρου που τη διασχίζει —ατο κέντρο του κόλπου— και προχωρεί προς το εσωτερικό του νησιού. Εκεί όπου οι κάταικοι του Αρτεμώνα και της Απολλωνίας έχουν τ' αμπέλια και τα περιβόλια τους. Ο σημερινός οικισμός των Καμαρών δημιουργήθηκε γύρω από τρεις πόλους: το ακρωτήριο, στο άκρο της νότιας ακτής του άρμου, την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου λίγο πιο μακριά

Τμήμα του παραλιοκαύ σικισμού του Φάρου.

*Καλλιεργήσιμα εδάφη στις Καμάρες,
και η γεπονιά της Αγίας Άννας (δεξιά).*

*Μερικές από τις «κερκίδες του αμφιθεάτρου»
που φαντάστηκε ο γάλλος περιηγητής Joutain
αντικρύζοντας την καλλιέργειά της Σιφναίου.*

στην ίδια ακτή και την εκκλιοία της Αγίας Άννας στη βόρεια ακτή του όρμου, κάτω από το βουνό του Αγίου Συμεώνος.

Ο σχετικός εκουγχρονισμός της χώρας που ξεκινάει στη δεκαετία του 1870 γίνεται αισθητός στο νησί της Σίφνου στην περιοχή αυτή των Κομαρών και συνδυάζεται και με την επαναλειτουργία των μεταλλείων ψευδαργύρου που υπήρχαν σε αυτήν. Το 1870 η θυγατρική εταιρεία «Σίφνος-Εύβοια» της εταιρείας «Ροκx-Σερπιέρη» που εκμεταλλεύεται τα μεταλλεία του Ααυρίου της Αττικής σποκτό το δικαίωμα εκμεταλλεύσεως των παλαιών μεταλλείων στις Καμάρες και το Μάιο 1883 ξεκινούν οι εργασίες υποδομής. Δυστυχώς οι εργασίες θα σταματήσουν το 1900.

Μια νέα εταιρεία με το όνομα «Κάψαλος», από το τοπωνύμιο μικροπεριοχής των Καμαρών βορείως του όρμου, εμφανίζεται προκειμένου να εκμεταλλευτεί ένα νέο μεταλλείο μολύβδου. Ένα μέρος του μεταλλεύματος μεταφέρεται στην Αγγλία, ένα άλλο φεύγει για το Λαύριο και το υπόλοιπο αποθηκεύεται στο νησί. Την ίδια εποχή επαναλειτουργούν μεταλλεία στον Αη Σώστη ή ανοίγονται νέα, όπως στο Φάρο.

Παράλληλα με τις μεταλλευτικές επιχειρήσεις στις Καμάρες προχωρεί και η ανάπτυξη της περιοχής ως τόπου θερινών διακοπών.

Τρεις εύποροι κάτοικοι της Σίφνου, δύο από τον Αρτεμώνα και ένας από την Απολλωνία εμφανίζονται ως ιδιοκτήτες μιας εκτάσεως γης δύο χιλιάδων στρεμμάτων, πολύ μεγάλης για την κλίμακα του νησιού. Η έκταση αυτή εκτείνεται ανατολικά της εκκλιοίας του Αγίου Γεωργίου μέχρι το χείμαρο της κοιλάδας των Καμαρών, προς τα νότια φθάνει μέχρι «τα δημόσια βουνά» και δυτικά μέχρι τη θάλασσα. Τα φυσικά όρια της έκτασης αυτής που δεν παρουσιάζουν φυσικά πρόσωπα ως ομόρους ιδιοκτήτες, απαλλάσσουν τους τρεις εξ αδιαιρέτου ιδιοκτήτες της γης, σε περίπτωση αγοραπωλησίας, από το θεσμό του δικαιώματος προτιμώσεως υπέρ συγγενών ή αμόρων ιδιοκτητών που ισχύει στο νησί και αφορά κάθε έγγειο αγαθό.

Πολύ γρήγορα οι τρεις αυτοί ιδιοκτήτες προχωρούν στην ελεύθερη οικοπεδοποίηση της —άλλοτε κοινοτικής(;)— αυτής γης και στην πώληση οικοπέδων προς ανοικοδόμηση

ορίζοντας και στοιχειώδεις όρους δομήσεως.

Έτσι αρχίζουν να εμφανίζονται οι πρώτες ισογείες αλλά και διάφορες οικοδομές των οικογενειών Ρωμάνου, Βολάνη, Δεπάστα, Καρδίτσι στην περιοχή αυτή των Καμαρών.

Στη συνέχεια κτίζονται και άλλες παραθεριστικές κατοικίες εύπορων Σιφνίων που είναι ήδη εγκατεστημένοι στην Αθήνα, τον Πειραιά, την Αλεξάνδρεια. Ανάμεσά τους συναντούμε τα «μαγαζιά» διαφόρων εμπόρων καθώς και εργαστήρια αγγειοπλαστικής.

Στο φύλλο της εφημερίδας «Η Σίφνος» στις 6.8.1897 διαβάζουμε ότι το λιμάνι των Καμαρών ως θέρετρο δεν έχει τίποτα να ζηλέψει από το Φάληρο των Αθηνών, δεδομένου ότι σε αυτό συγκεντρώνονται σημαντικά πρόσωπα της νησιωτικής κοινότητας.

Στο νοτιοδυτικό άκρο του όρμου μορφώνεται συνοικισμός παραδών και ναυτικών που με τις βάρκες τους εξυπηρετούν την επιβίβαση και αποβίβαση των επιβατών και των αποσκευών τους στα ατμόπλοια. Στον σπνοικισμό αυτό δεν λείπουν και τα σπίτια των ημιονηγών που εξυπηρετούν με τα υποζύγια τους την μεταφορά αποσκευών και εμπορευμάτων από και προς τα χωριά στο εσωτερικό του νησιού.

Γύρω από την εκκλιοία της Αγίας Άννας διαμορφώνεται συνοικισμός αγγειοπλαστών.

Οι εκβολές του χείμαρρου στο κέντρο του όρμου (ανατολική ακτή) διέκοπταν πάντοτε τη συνέχεια των συνοικισμών αυτών. Η ασυνέχεια αυτή αντανακλάται και στη διοικητική διαίρεση του νησιού.

Όταν, το 1914, ο Δήμος Σίφνου χωρίζεται σε δύο κοινότητες, η βόρεια ακτή του όρμου θα υπαχθεί στην κοινότητα του Αρτεμώνα και το υπόλοιπο τμήμα στην κοινότητα Απολλωνίας.

Στο διάστημα 1884-1904 ο μόνιμος πληθυσμός των Καμαρών διευρύνεται και διαφοροποιείται. Εκτός από παραδές ναυτικούς εμπόρους και αγγειοπλάστες συναντούμε ημιονηγούς, εργάτες μεταλλείων, μεταξύ των οποίων και ορισμένους ιταλούς. Ο οικισμός αναπτύσσεται, και αν στην αρχή οι κάτοικοί του, ως επαγγελματίες δεν έχουν σχέση με τη γη, οι απόγονοί τους σε δεύτερη και τρίτη γενιά ενδιαφέρονται να

αγοράσουν καλλιεργίσμιπ γη στις όχθες του χειμάρρου από τους κατοίκους της Απολλωνίας κυρίως.

Μία νέα ισορροπία εγκαθίσταται πλέον αφού οι κάτοικοι του νέου οικισμού, ανάλογα με τις δυνατότητές τους, θέλουν να οικειοποιηθούν και τον περιβάλλοντα αγρατικά χώρο.

Το λιμάνι των Καμαρών εκουγχρονίζεται με την κατασκευή προβλήτας για τα ατμόπλοια (1899) και την εγκατάσταση τηλεγραφείου (1906) και ταχυδρομείου (1906). Το 1904 το αχολεία των Καμαρών έχει 15-20 μαθητές. Το 1908 οι Καμάρες αποκτούν δική τους ενορία, τον Άγιο Γεώργιο, ο ιερέας του οποίου επιθυμεί να τον ανακοτασκευάσει, αυξάνοντας τις διαστάσεις του. Το 1914 στις Καμάρες εγκαθίστανται υπηρεσίες τελωνείου. Το 1924 πλέον οι Καμάρες αναφέρονται ως χωριό.

Από τη δεκαετία 1970 μέχρι σήμερα ο οικισμός των Κομαρών ανοπτύοεται, συμμορφαύμενος στις επιταγές του τουρισμού.

ΥΠΑΙΘΡΟΣ, ΑΓΡΟΤΙΚΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ

Στην ύπαιθρο της Σίφνου, όπως συμβαίνει και στα μεγαλύτερα από τη Σίφνο νησιά των Κυκλάδων, έχουν αποτυπωθεί οι κόποι αιώνων των κατοίκων τους που κτίζοντας ξερολιθιές και μεταφέροντας χώμα κατασκεύααν σε όλες τις λοφοπλαγιές οριζόντια καλλιεργίσμια επίπεδο (λαυριά) μετοτρέποντας το ορεινό έδαφος του νησιού σε καλλιεργίσιμο.

Ο γάλλος οτρατιωτικός Jourdain ποο επισκέφθηκε τα νησιά το 1823 προσομοιάζει τη οίφναϊκή ύπαιθρο με ένα αμφιθέατρο που στην κάθε κερκίδα του υπάρχει ένα αμπέλι ή ένα χωράφι δημητριακών καταμεσίς των οποίων υψώνονται ουκιές και ελαιόδενδρο.

Καθώς οι οικισμοί της Σίφνου είναι ουγκεντρωμένοι στο κέντρο του νησιού, οι κάτοικοι τους καθημερινά τους εγκαταλείπουν για να πάνε στα χωράφια και τα αμπέλια τους που ουχνά βρίοονται σε ικανή απόσταση από αυτούς. Η ύπαιθρος του νησιού είναι κατάσπαρτη από απλά λιθοκτίσματα, τις θεμωνιές, που εξυπηρετούν τις αγροτικές δραστηριότητες των κατοίκων.

Τα έθιμα της Σίφνου που διέπουν τη μεταβίβαση των αγα-

θών οδπγούν σαφώς στην κοτάτμηση του κλίρου.

Από τη στιγμή όμως που οι οπόγονοι μιας οικογένειας ουγκροτύοουν τη δική τους οικογένεια, σύμφωνα με το εθιμικό δίκτυο της Σίφνου, τίθενται σε λειτουργία άλλοι μηχανομοί, όπως το δικαίωμα ονταλλαγής εγγείων ογαθών που επιτρέπουν σε κάθε νέα ζευγόρι να επαναουγκεντρώνει την περιουσία του σε τοποθεσίες λγότερο απομεμακρυσμένες μεταξύ τους.

Η θεμωνία κτίζεται ουνήθως στην τοποθεσία που ουγκεντρώνεται το κύριο μέρος της περιουσίας του νέου ζευγαριαού. Η ουγκεκριμένη θέο της στο έδαφος, ο προσανατολισμός της, τα ονοιγμοτά της, η διευθέοη του εσωτερικού χώρου ανταποκρίνονται στις απλές αρχές στις οποίες βασίζεται η αγροτική εκμετάλλευση της περιοχής. Κοντά στη θεμωνία διαμορφώνεται το αλώνι, κτίζονται οι μάντρες και τα σταβλάκια για τα ζώο, εφ' όσον υπάρχουν. Αν υπάρχουν αμπέλια δίπλα στη θεμωνία θα κτιστεί ο Ληνός.

Στη θεμωνία θα οιοθηκευτεί ο κύριος όγκος της αοδειάς. Κατά τους μήνες του χρόνου που πολλαπλασιάζονται και εντατικοποιούνται οι αγροτικές εργασίες, στο τέλος της ημέρας οι θεμωνιές μετατρέπονται σε χώρους ουναντήσεως και διαοκεδάσεως των καλλιεργιτών της ευρύτερης περιοχής. Οι θεμωνιές των ευπορώτερων ιδιοκτιτών γης των οποίων τα κτήματα ουνδυάζουν όλες τις μορφές πολυκαλλιέργειας, χωράφια οίπρων, ποτιατικά, ελαιόδενδρα, αμπέλια, οπωροφόρα δένδρα είναι μεγαλύτερες και περιλαμβάνουν περισσότερους από έναν χώρους. Σιγά-οιγά διαμορφώνονται σε αγροικίες όπου κατοικεί η οικογένεια τους μήνες του καλοκαιριού. Γύρω από παρόμοια αγροτικά ουγκροτύματα δεν λείπουν και οι περισσότερές.

ΤΑ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΣΙΦΝΟΥ

α. Τα μοναστήρια.

Όπως συμβαίνει σε όλες τις Κυκλάδες, ο αριθμός των εκκλησιών και των μονών στη Σίφνο είναι μεγάλος.

Το 19ο αιώνα στο νησί υπάρχουν εννιά μοναστήρια. Από αυτά τα επτά είναι ανδρικά:

Αγροτικά κτίσματα

Περιστερώνες στη Σίφνο

Του Προφήτη Ηλία, στην κορυφή του ομώνυμου βουνού, της Βρύσης απέναντι και νότια στο Κάστρο, του Αγίου Αρτεμίου κοντά στην Απολλωνία, του Ταξιάρχη της Σκάφης, στους πρόποδες του βουνού του Προφήτη Ηλία, των Φυρογικών κοντά στην Καταβατή, του Αγίου Αντύπα, δυτικά της συνοικίας Πετάλι του Αρτεμιώνα, της νεώτερης μονής της Πανογίας του Βουνού σε ύψωμα που δεσπόζει της παραλίας του Πλατύ Γιαλού, του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου κοντά στο χωριό Κάτω Πετάλι, του Μονγκού ή Μουγκού αφιερωμένο στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο.

Σύμφωνα με ένα βασιλικό διάταγμα του 1834, το Ελληνικό Κράτος είχε αποφασίσει τη διακοπή λειτουργίας των μονών στις οποίες διέμενον λιγότεροι από πέντε μοναχοί. Οι ανακατατόξεις που οκολούθησαν στους κόλπους της μοναχικής ζωής διήρκεσαν πενήντα ολόκληρα χρόνια (1834-1884). Προς το τέλος του αιώνα στη Σίφνο λειτουργούν μόνο οι δύο μονές του Προφήτη Ηλία και της Βρύσης.

Στις αρχές του 1881 με νέο βασιλικό διάταγμα αποφοοίζονται οι συγχώνευοί τους. Ο ηγούμενος της μονής της Βρύσης Ανθίμος Καρδίτιος παραλαμβάνει όλη την κινητή και ακίνητη περιουσία της μονής του Προφήτη Ηλία υποχρεούμενος να καταβάλει το σχετικό φόρο που αναλογεί στην έγχειρο προσαρτημένη αυτή περιουσία. Στα χρόνια αυτά η κατάσταση των κτηρίων των δύο μονών είναι κακή.

Με τις προσπάθειες του ηγούμενου της Βρύσης, Ανθίμου Καρδίτιος και του διαδόχου του Γεράσιμου Σουδιανού επισκευάζεται η μονή αυτή (1902).

Ύστερα από αρκετά χρόνια εγκατάλειψης η υπό κατάρρευση μονή του Προφήτη Ηλία επισκευάζεται με τους εράνους και την συνδρομή των απανταχού Σιφνίων και το 1910 ψάλλεται και πάλι η θεία λειτουργία στο Καθολικό της Μονής.

Η ουστηματική μελέτη της ιστορίας των Μονών της Σίφνου δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί.

Πολλά όμως και πολύτιμα στοιχεία περιέχονται στο πλούσιο ιστορικό έργο του Σ. Συμεωνίδη, ο οποίος τοποθετεί την ίδρυση των περισσότερων από αυτές στο 17ο αιώνα.

Όλα τα μοναστηριακά και εν γένει θρησκευτικά συγκροτή-

ματα της Σίφνου δεν είναι ισοτίμα και δεν ομηματοδοτούν με τον ίδιο τρόπο το συμβολικό χώρο του νησιού.

Στο μοναστήρι του Προφήτη Ηλία εκπροσωπείται πολύ περισσότερο απ' ό,τι σε άλλα η σιφναϊκή κοινότητα ως ένα ενιαίο σύνολο. Ακόμη και σήμερα σε περιόδους ξηρασίας οι Σιφνιοί συγκεντρώνονται και ανεβαίνουν στον Προφήτη Ηλία για να τελέσουν τη λιτανία που θα φέρει τη βροχή.

Το μοναστήρι της Βρύσης επωμίσησε αποκλειστικά το βάρος των ανακατατάξεων του μοναστικού βίου κατά τον 19ο αιώνα και ανέλαβε τη διαχείριση της δύσκολης, πολλές φορές, σχέσης μεταξύ Εκκλησίας και κοσμικής κοινότητας του νησιού.

Το νεότερο μοναστήρι της Πανογίας του Βουνού, που ιδρύθηκε τον 19ο αιώνα προσέφερε πολλά στη σιφναϊκή κοινότητα ως κοινωφελής εγκατάσταση μιας και χρησιμοποιήθηκε ως τόπος παραθερισμού από πολλές οικογένειες του νησιού αλλά και ως λαζαρέττο, όταν παρουσιάστηκε ανάγκη.

β. Εκκλησίες

Όλες οι εκκλησίες του νησιού δεν έχουν την ίδια συμβολική αξία. Η αξία της κάθε μιας εξαρτάται από το χρόνο και την ιστορική συγκυρία κατά την οποία οικοδομήθηκε από το αν είναι ιδιωτική ή κοινοτική ή αν συνδέεται με κάποιο άλλο θρησκευτικό κτήριο ή μνημείο του τόπου.

Τα στοιχεία αυτά συνιστούν ένα είδος πολιτιστικού υποβάθρου που μεταδίδεται από γενιά σε γενιά και στο τέλος οποτελεί παράδοση. Η εκκλησία που συγκεντρώνει το μεγαλύτερο σεβασμό των κατοίκων της Σίφνου, στα χρόνια αυτά των ανακατατάξεων και υπάγεται στη Μονή της Βρύσης είναι η Χρυσοπηγή.

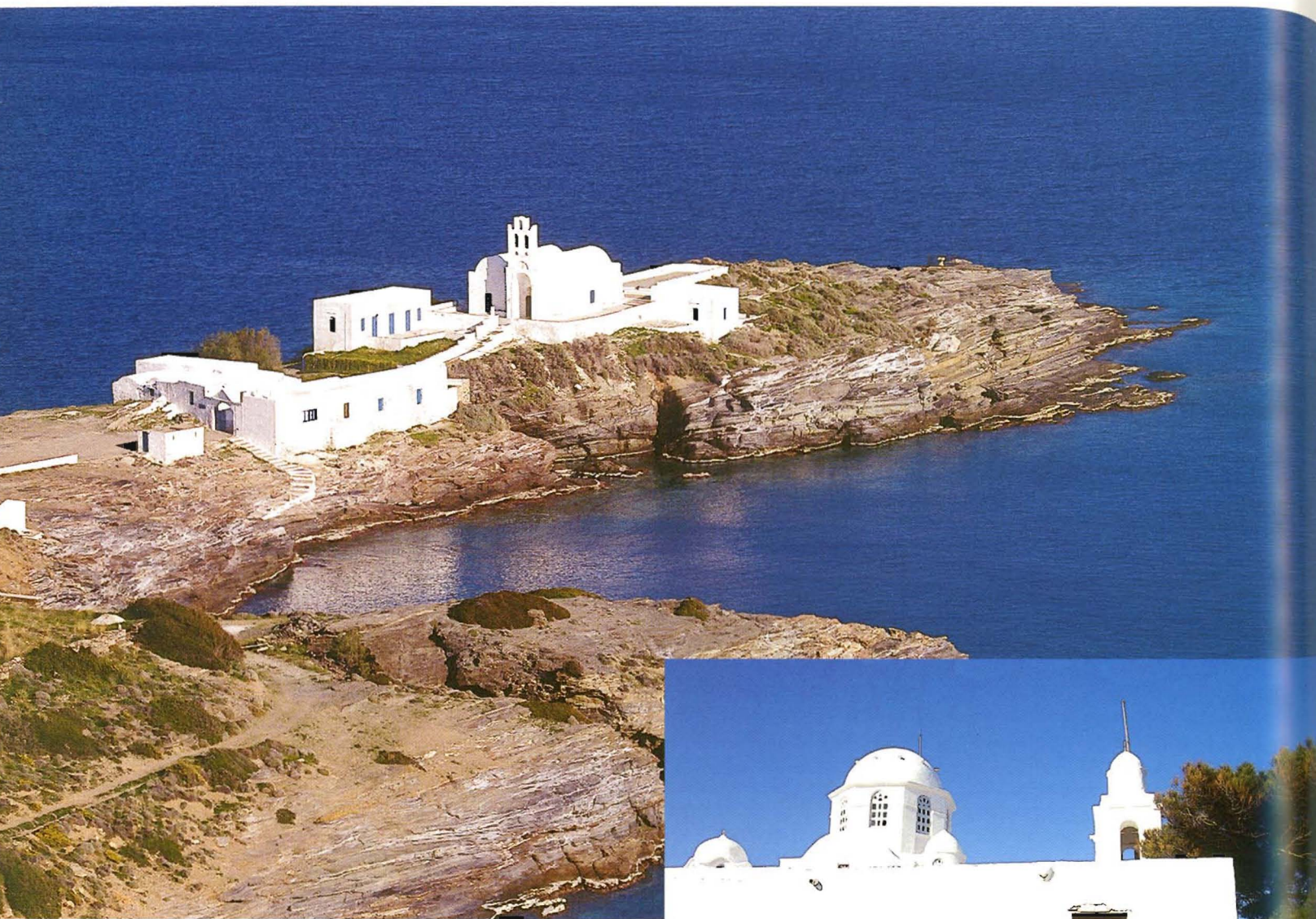
Κάθε εκκλησία ή εξωκκλήσι αποτελεί καταφύγιο για τη ψυχή και το σώμα όλων των Σιφνίων.

Οι ιδιωτικές εκκλησίες όμως ως υλικά αγαθά σπνδένονται με διαφορετικές ομάδες της σιφναϊκής κοινωνίας μιας και στη διάρκεια του χρόνου ακολουθούν την τύχη της γης πάνω στην οποία έχουν κτισθεί.

Γύρω από τους ενοριακούς ναούς διεξάγεται ένα μεγάλο

*Το μοναστήρι
της Βρύσης.*

*Το μοναστήρι της Χρυσοθαγίς
Η Παναγία του Βουνού*

μέρος της κοινωνικής ζωής των κατοίκων της Σίφνου.

Η εκδήλωση που μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε αυτή την πραγματικότητα είναι τα πανηγύρια που οργανώνονται την παραμονή της εορτής του Αγίου οπουδήποτε τη μνήμη είναι αφιερωμένοι οι ναοί.

Στη Σίφνο κατά κανόνα μια και μόνη οικογένεια επιφορτίζεται με την οργάνωση, τα έξοδα ενός πανηγυριού και τα ετήσια έξοδα συντηρήσεως ενός ναού.

Τα πανηγύρια στη Σίφνο παρουσιάζονται ιεραρχημένα.

Στην κορυφή βρίσκονται τα πανηγύρια των μοναστηριών, που έχουν χαρακτήρα πανοιφνιακό.

Ακολουθούν τα πανηγύρια των ενοριακών ναών. Σ' αυτά οι «πανηγυράδες» είναι τις περισσότερες φορές εκπρόσωποι των ανερχομένων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων της αιφναικής κοινότητας είτε αυτοί διαμένουν στο νησί είτε στους τόπους της διασποράς, Αλεξάνδρεια, Κωνσταντινούπολη, Αθήνα, Πειραιά.

Στη βάση της ιεραρχίας είναι τα πανηγύρια που γίνονται στα ξωκκλήσια και τις μεγαλύτερες εκκλησίες της υπαίθρου.

Οριομένα από αυτά απευθύνονται κυρίως στους κατοίκους ορισμένων οικισμών. Τούτο καθορίζεται από την θέση του ναού σε συνδυασμό με την ευρύτερη περιοχή στην οποία βρίσκονται τα κτήματα των κατοίκων αυτών των οικισμών.

Τα πανηγύρια των εκκλησιών της υπαίθρου συνδυάζουν δύο πολιτισμικά στοιχεία, που κατά τη διάρκεια της εορτής το ένα διαδέχεται το άλλο χωρίς να έρχονται σε αντιπαράθεση. Ένα θρησκευτικό στοιχείο που εκφράζεται με τη θεία λειτουργία του εσπερινού, την παραμονή της εορτής και ένα κοσμικό στοιχείο, το συλλογικό δείπνο που προσφέρει ο πανηγυράς σε όλους τους πιστούς, το οποίο ακολουθείται από γλέντι με τραγούδια, χορό, «ποιητικά» μέσα στη νύχτα. Το επόμενο πρωί όλοι σπεύδουν να παρακολουθήσουν την θεία λειτουργία που ψάλλεται στο ναό την ημέρα της εορτής του τιμώμενου Αγίου.

Στα πανηγύρια των ενοριακών ναών επικρατεί το θρησκευτικό στοιχείο. Η ήουχη κοινωνική εκδήλωση που προηγείται

του εσπερινού, όπου ο πανηγυράς δεξιώνεται στο σπίτι του τους πιστούς απλώς επιβεβαιώνει την υπάρχουσα κοινωνική ιεραρχία της σιφναϊκής κοινωνίας και αναπαράγει την κοινωνική τάξη που επικρατεί στον τόπο.

ΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΣΙΦΝΟΥ

Το Κάστρο, αμυντικός οικισμός της Σίφνου

Σύμφωνα με τη Συνθήκη Διαμελισμού της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (1204) το Θέμα των Κυκλάδων πέρασε στην κυριαρχία της Βενετίας πλην της Τήνου, η οποία περιήλθε στους Σταυροφόρους.

Δύο αιώνες όμως αργότερα διαπιστώνεται ότι οι Κυκλάδες απετέλεσαν ηγεμονίες διαφόρων Δυτικών οικογενειών που στην πλειονότητά τους δεν ήταν ενετικές.

Φαίνεται πως η οικογένεια των Da Corogna —από την πόλη La Corogna της Γαλιτίας (;)— εγκαταστάθηκε στη Σίφνο στις αρχές του 14ου αιώνα (1307).

Ο Januili Da Corogna III ανάμεσα στα 1430 και 1454 πάντρεψε την κόρη του Μαριέτα με τον Niccolo Gozzadini, γιο του Άγγελου, ηγεμόνα της Κύθνου. Μετά το θάνατο του Juliano Gozzadini, αδελφού της Μαριέτας, ηγεμόνας της Σίφνου θα γίνει ο Niccolo και θα διατηρήσει τον έλεγχο της Σίφνου μέχρι το θάνατό του το 1579 όντας φόρου υποτελής στους οθωμανούς από το 1540.

Στα μέσα του 19ου αιώνα ο γάλλος περιηγητής Buchon συναντά τα ερείπια του παλατιού του ηγεμόνα της Σίφνου στο Κάστρο.

«Ολόκληρη η πόλη του Κάστρου μοιάζει να ήταν κάποτε ο πύργος του δούκο και τα υποστατικά του. Τα παλιά διαμερίσματα του πύργου έχουν μετατραπεί σήμερα σε ιδιωτικές καταικίες. Στέκουν μόνον οι πόρτες εισόδου. Η πρώτη πόρτα υποστηρίζεται από κολόνες που προέρχονται από αρχαίους ναούς... Σ' αυτή την πόρτα του παλατιού, κοντά σε μια σκάλα σε προεξοχή και επάνω σε ένα οκτογωνικό πυλώνα που υποστηρίζει μια καμάρα διαβάζει κανείς:

M: CC:

LVVIII: SI

RE: Y: LVVIC

DE: CORONA

Στο εσωτερικό του πύργου υπάρχει μια λατινική εκκλησία στην οποία δεν υπάρχει κανένα μνημείο...

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφέραμε πως το μεγαλύτερο τμήμα του δυτικού φρουδικού κόσμου συμπεριλαμβανομένης και της Δυτικής Μεσαγείου, ήδη από τον 10ο αιώνα παρατηρείται η αυγκέντρωση αγροτικών πληθυσμών σε οικισμούς με αυτοπρά καθορισμένα όρια οχυρωμένους ή μη.

Οι οχυρωμένοι αυτοί οικισμοί συνδυάζονται με την πλαισίωση του πληθυσμού τους από μια, αγροτικής προελεύσεως αριστοκρατία, κοσμική ή εκκλησιαστική, την κατάλληλη των εδαφών και τα διαμελισμά της πολιτικής εξουσίας ανάμεσα σε μεγάλο αριθμό ηγεμόνων.

Ελλείπει στοιχείων σχετικών με τους οικισμούς της Σίφνου στα βυζαντινά χρόνια υποθέτουμε την υπόθεση ότι ο οικισμός του Κάστρου με τα στοιχεία αμυντικού χαρακτήρα που διατηρεί ακόμη και σήμερα ιδρύθηκε στα χρόνια της Λατινοκρατίας.

Ο μεσαιωνικός οικισμός του Κάστρου αναπτύσσεται επάνω σε ένα ελλειψοειδές πλάτωμα στην κορυφή ενός λόφου της ανατολικής ακτής του νησιού σε ύψος 90 μ. από τη θάλασσα. Οι απότομες πλαγιές αυτού του λόφου προς την πλευρά της θάλασσας καταλήγουν σε απόκρημνες, άρα απρόσιτες ακτές. Στα νοτιοανατολικά μια λιγότερο απότομη πλαγιά προστατεύει οτοι-

Απεικόνιση του Κάστρου και της Σεράλλιας
(18ος αι. Choiseul Gouffier Voyage pittoresque en Grèce. Paris 1782)

χειωδώς από τους βόρειους ανέμους το λιμάνι της Σεράλλιας. Από το ύψος του ο οικισμός του Κάστρου δεσπόζει της ανακτικής θάλασσας και των καλλιεργήσιμων εδαφών προς το εσωτερικό του νησιού που ξεκινούν από τους πρόποδες του λόφου και εκτείνονται κυρίως στην κοιλάδα που ανοίγεται νότια του Κάστρου, ανάμεσα σε δύο άλλους λόφους και τις πλαγιές τους. Ο γάλλος περιηγητής Buchon φτάνοντας στο Κάστρο αυτό το εσωτερικά του νησιού εντυπωσιάζεται: «... Περίμενα να δω μοναχά τα ερείπια ενός απομονωμένου πύργου και είδα μια αλόκληρη πόλη να κρέμεται από τους αιθέρες».

Το Κάστρο χωρίζεται σε δύο μεγάλες ενότητες, το Μέσα Κάστρο που σε αδρές γραμμές ταυτίζεται με την επιφάνεια και το τετράπλευρο σχήμα της αρχαίας ακραπόλεως, της οποίας τα τείχη είναι εμφανή κυρίως στη βόρεια-βορειοανατολική και δυτική πλευρά.

Ο πυρήνας του Μέσα Κάστρου περιβάλλεται από μια δεύτερη ζώνη οπιτών κατά τις τρεις πλευρές (δυτικά, νότια, ανατολικά) έτσι ώστε στο σύνολό του ο οικισμός να οργανώνεται σε ένα ελλειψοειδές σχήμα με μεγάλο άξονα βορειοδυτικά προς τα νοτιοανατολικά και μικρό άξονα βορειοανατολικά προς τα νοτιοδυτικά. Η δεύτερη αυτή ζώνη κατά τα 19ο αιώνα αναφέρεται ως Έξω Κάστρο.

Κάθε μία από τις ζώνες αυτές υποδιαιρείται σε γειτονίες που τις περισσότερες φορές ταυτίζονται με ενορίες. Ο αριθμός των ενοριών τον 19ο αιώνα είναι απρόσμενα μεγάλος για την έκταση του οικισμού. Υπάρχουν επτά ενοριακοί ναοί, εκ των οποίων δύο μόνον ιδιωτικοί, μέσα στον αρχικό αμυντικό πυρήνα του οικισμού χωρίς να συνυπαλαγίσουμε τους άλλους έξι ιδιωτικούς ναούς που βρίσκονται έξω από αυτόν στην ονομαζόμενη ως έξωθεν του Κάστρου περιοχή.

Ο άλλτε ενοριακός ναός του Μέσα Κάστρου, η Παναγία η Ελεούσα, σήμερα είναι ο ενοριακός ναός αλόκληρου του οικισμού.

Ο αριθμός των οικογενειών που αποτελούν τους ενορίτες μιας εκκλησίας είναι εξ ορισμού μεγαλύτερος από τον αριθμό των Καοτρόσπιτων που αντιστοιχούν στην ενορία αυτή. Αυτό οφείλεται στο σύστημα της κατακόρυφης ιδιοκτησίας

*Ο οικισμός του Κάστρου, από το μοναστήρι της Βρύσης.
Χάρτης του John Birkett Smith. Diploma London, 1972.*

που ισχύει στο Κάστρο, σύμφωνα με το οποίο κάθε διώροφο από το εσωτερικό του οικισμού Καστρόσιπτα, φιλοξενεί σε κάθε όροφό του μια διαφορετική οικογένεια.

Το ούσημα αυτό ισχύει σε όλους τους ομντικούς οικισμούς, οι οποίοι καλούνται να στεγάσουν σε περιορισμένο και πυκνά οργανωμένο οικιστικό ιατό πολλούς ανθρώπους. Στη Σίφνο η κατακόρυφη ιδιοκτησία κατά την εφαρμογή της στο Κάστρο ρυθμίζεται καταρχήν από δύο κοινωνικές πρακτικές της σιφναϊκής κοινότητας: το θεσμό της προικοδοτήσεως της πρωτότοκης θυγατέρας μιας οικογένειας με την προικία οικία της μητέρας της, και το θεσμό του δικαιώματος προτιμήσεως που ελέγχει την κυκλοφορία των εγγείων αγαθών και συνεπώς και των οικιών. Του δικαιώματος αυτού χαίρουν για κάθε οικία οι συγγενείς του ιδιοκτήτη και οι όμοροι γείτονες της οικίας.

Το ιδιοκτησιακό αυτό καθεστώς οσοτυπώνεται και στα κτίσματα του Κάστρου. Από τα πιο εμφανή αποτελέσματα η διαμόρφωση τυπικής όψεως προς το εσωτερικό του οικισμού για κάθε καστροσίπιτο, μιας και η κάθε οικογένεια καθενός ορόφου χρειάζεται ανεξάρτητη είσοδο (εξωτερική σκάλα προς τον όροφο) και ατοχαιώδη ανοίγματα φωτισμού και αερισμού. Η είσοδος στο εσωτερικό του οικισμού γίνεται από δύο συγκεκριμένα σημεία του νότιου εξωτερικού περιβάλλου μέσω στοών (λότζιες) που διαμορφώνονται στο ιούγειο των συγκεκριμένων Καστροσίπιτων. Οι λότζιες καταλι-

γουν στον κεντρικό δρόμο του οικισμού που ταυτίζεται με το μεγάλο άξονα της ελλείψεως.

Από τρία διαφορετικά σημεία του κεντρικού δρόμου ξεκινούν βαθμιδατοί δρόμοι που οδηγούν στο βόρειο τμήμα του οικισμού: Στη κεντρική γειτονιά Χανδάκι ένας δρόμος που ξεκινά παράλληλος προς τον κεντρικό οδηγεί στο Μέσο Κάστρο. Κάθετος προς τον κεντρικό ένας μικρότερος σε μήκος δρόμος οδηγεί απ' ευθείας σχεδόν στη γειτονιά Αλώνια.

Απέναντι από την κεντρική Λότζια, μια δευτερεύουσα στοά οδηγεί στη γειτονιά του Αγίου Γεωργίου. Στο ανατολικό άκρο του κεντρικού δρόμου υπάρχει μικρότερη στοά, Πορτάκι, που οδηγεί από τη γειτονιά του Αγίου Νικολάου απ' ευθείας στη Σεράλια.

Δεν θα υποκύψαμε στον πειρασμό να περιγράψουμε λεπτομερέστερα τον οικισμό του Κάστρου.

Αναφέρουμε αυσηπτικά ότι τα κτίσματα, που αποτελούν τον οικισμό του Κάστρου, ξεπερνούν ήδη από τον 18ο αιώνα τα όρια του αρχικού μεσαιωνικού πυρήνα που δεν είναι άλλα από τους εξωτερικούς τοίχους των καστροσίπιτων του εξωτερικού περιβάλλου.

Νότια λοιπόν του αμυντικού πυρήνα και σε χαμηλότερο επίπεδο, από τη μια και την άλλη πλευρά του βαθμιδατού πεζόδρομου που συνδέει το Κάστρο με το χωριά κτίζονται μικρά ιαύγεια κτίσματα που φιλοξενούν αποθηκευτικούς χώρους ή

χώρους βιοτεχνίας. Στο 19ο αιώνα σε αυτή τη γειτονιά, «την έξωθεν του Κάστρου» υπάρχουν ελαιοτριβεία, φούρνοι, εργαστήρια μαραγκών κλπ.

Το Κάστρο της Σίφνου έχει διατηρήσει μέχρι και σήμερα τα βασικά χαρακτηριστικά του αμυντικού χαρακτήρα του. Ωστόσο η αμυντική φυσιογνωμία του άρχισε να αλλοιώνεται δυναμικά όταν έπαυσαν να υπάρχουν οι κίνδυνοι από τον έξω κόσμο.

Ο οικισμός έχασε την ομοιογενή του μορφή και ανοίχθηκε προς τα έξω. Τι θέσι των στενών ανοιγμάτων στους εξωτερικούς τοίχους των οπιτιών πήραν μεγάλα παράθυρα και μπαλκόνια σε όλους τους εξωτερικούς τοίχους των οπιτιών του εξωτερικού δακτυλίου.

Στη σύγχρονη εποχή κατασκευάστηκαν προσθήκες, πάντα στις εξωτερικές πλευρές των καστρόπιτων, που συνδέονται με τις ανάγκες των κατοίκων και τον εκουγχρονισμό των συνθηκών ζωής που το στενομέτωπο μονόχωρο καστρόπιτο δεν ήταν δυνατόν πλέον να ικανοποιήσει.

Αφήνοντας το Κάστρο, κατεβαίνοντας το βαθμιδωτό πεζόδρομο στη θέση Σελλάδι το 19ο αιώνα υψώνονταν δέκα περίπου ανεμόμυλοι. Από τους ανεμόμυλους αυτούς μέχρι τη δεκαετία 1970 σώζονταν και οι τρεις πεταλοειδείς ανεμόμυλοι, εκ των οποίων οι δύο που σώζονται μέχρι σήμερα έχουν μετατραπεί σε κατοικίες εποχιακών κατοίκων. Όλοι οι άλλοι ήταν ανεμόμυλοι κυκλικής κατόψεως.

Από την άλλη πλευρά του δρόμου, χαμηλότερα, στο χώρο του Νεκροτραφείου υπήρχαν τα ερείπια της γνωστής Σχολής του Παναγιού Τάφου από το 1876.

Οι άλλοι οικισμοί της Σίφνου

Η χωροθέτηση των οικισμών της Σίφνου όπως παρουσιάζεται σήμερα αποδίδεται πολύ εύστοχα στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις του γάλλου περιηγητή Buchon ήδη το 1841. Η οχέση ακολουθίας που παρουσιάζουν οι οικισμοί αυτοί είχε αποτυπωθεί στο χώρο ήδη από την εποχή αυτή: ...*Όλα αυτά τα χωριά που στέφουν τα οροπέδια των λόφων δημιουργούν μια πολύ ευχάριστη εντύπωση και τείνουν να ενωθούν σε ένα χωριά, εκτός από το Κάστρο, το οποίο επιμένει στην αριστοκρατική μοναχικότητά του.*

Κάθε ένας οικισμός μοιάζει να έχει αναπτυχθεί γύρω από ένα αρχικό συνεκτικό πυρήνα οπιτιών με αυλή, ως ελάχιστο ελεύθερο χώρο. Στον πυρήνα αυτό κατά τεκμήριο περιλαμβάνεται και μια εκκλησία μη ιδιωτική.

Οι πυρήνες αυτοί κατά τη διαδικασία εξαπλώσεώς τους συν-

Από αριστερά Ο οικισμός του Κάστρου με τα γύρω καλλιεργήσιμα εδάφη του. Υπαιθρος ανατολικά του Αρτέμωνα. «Σιώπατα» χωράφια του Αρτέμωνα

δέονται μεταξύ τους με ένα κεντρικό, συχνά βαθμιδωτό δρόμο, που διατρέχοντας τη λοφοσειρά όπου είναι κτισμένοι οι οικισμοί, ενδιάμεσα διακλαδώνεται μορφώνοντας δευτερεύοντες δρόμους που εξυπηρετώντας την είσοδο μεταγενέστερων οικιών καταλήγουν στην ύπαιθρο. Ο κεντρικός δρόμος συχνά αφήνει στο πλάι του ένα άθροισμα ιδιωτικών χώρων με κοινή είσοδο στους οποίους αυλίζονται περισσότερα του ενός σπίτια. Ο χώρος αυτός που συνιστά ένα ενδιάμεσο κρίκο ανάμεσα στον καθαρά δημόσιο (δρόμος) και καθαρά ιδιωτικό χώρο (ιδιωτική αυλή) αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο των οικισμών της Σίφνου.

Προκειμένου να εντοπισθούν οι αρχικοί πυρήνες των οικισμών και να διερευνηθεί η δυναμική της αναπτύξεως των οικισμών αξίζει να διερευνηθεί, μεταξύ άλλων, αν στους οικισμούς αυτούς ισχύει η αρχή, που συναντούμε στο Κάστρο, σύμφωνα με την οποία παλαιότερες είναι οι γειτονιές που στους κόλπους τους περιλαμβάνουν μη ιδιωτικές εκκλησίες. Αξίζει να σημειωθεί ότι στη Σίφνο κατά τον 19ο αιώνα και μετά τη μεταφορά της πρωτεύουσας του νησιού από το Κάστρο στην Απολλωνία (1836) δεν κτίστηκαν δημόσια κτίρια εκτός από σχολεία.

Αρτεμώνας

Πρόκειται για τον βορειότερο από τους κεντρικούς οικισμούς της Σίφνου που κατά τον 19ο αιώνα παρουσιάζεται και ως ο πολυπληθέστερος.

Το όνομά του συνδέεται με τη λατρεία της θεάς Αρτέμιδος. Σύμφωνα με την οφικονική παράδοση ο ναός της Παναγίας τα Γουρνιά είναι κτισμένος επάνω σε αρχαίο ναό της Αρτέμιδος. Ανατολικά και νότια του οικισμού του Αρτεμώνα βρισκόμαστε μερικά από τα καλύτερα κολλιεργίαμα εδάφη του νησιού τα περιβόλια του Κίππου και της Πουλάτης και τα επίπεδα χωράφια δημοτριακών στην Καμαρωτή και τα Μεγάλα Κομμάτια. Η γειτονιά που σήμερα αποσπάται από τις υπόλοιπες γειτονιές του Αρτεμώνα είναι η γειτονιά που οργανώνεται γύρω από την εκκλησία του Αγ. Λούκα για την οποία δεν έχουμε στοιχεία ότι υπήρξε ιδιωτική.

Οι υπόλοιπες γειτονιές του Αρτεμώνα το 19ο αιώνα ταυτίζονται κατά κανόνα με τις ενορίες των εκκλησιών που είναι ιδιωτικές. Στα μέσα του 19ου αιώνα στις γειτονιές του Αρτεμώνα ζουν διάφοροι κλάδοι των παλαιών οικογενειών του Κάστρου (Μπάου, Μάτζα, Γρυπάρη). Μοιάζει ένα τμήμα της χαμένης δόξας του Κάστρου να μεταφέρθηκε στον Αρτεμώνα όπου συνδυάστηκε με τον δυναμισμό εκείνων των οικογενειών του Αρτεμώνα που πολλαπλασιάζοντας τις δραστηριότητές τους εκτός νησιού στην Αλεξάνδρεια, την Κωνσταντινούπολη, την Αθήνα, τον Πειραιά κατέστησαν τον οικισμό αυτό κοιτίδα της μεταναστεύσεως Σιφνίων που θα σημειώσουν μεγάλη επιτυχία στους κόλπους της ελληνικής διασποράς. Οι Σιφνιοί έμποροι, πλοιοκτήτες από τους τόπους αυτών βοηθούν οικονομικά τη γενέτειρά τους υποκαθιστώντας σε πολλές περιπτώσεις το Ελληνικό Κράτος σε θέματα υποδομής ή έργα κοινωνικής πρόνοιας και δεν παύουν να επιστρέφουν τακτικά στη Σίφνο για να συμμετέχουν στις θρησκευτικές εορτές ή για να περάσουν τις διακοπές τους.

Πέρα από τους κτηματίες, πλοιοκτήτες, καπετάνιους και μεγαλεμπόρους στις γειτονιές του Αρτεμώνα ζουν γεωργοί, αγγειοπλάστες, παντοπώλες, κρεσπώλες, οικοδόμοι, μαραγκοί και κτηνοτρόφοι, που τα ζώα τους βόσκουν στο βόρειο τμήμα του νησιού, στην περιοχή της Χερρονήσου. Η κοινωνική αυτή διαστρωμάτωση αποτυπώνεται και στο χώρο με μικρότερα ή μεγαλύτερα σπίτια.

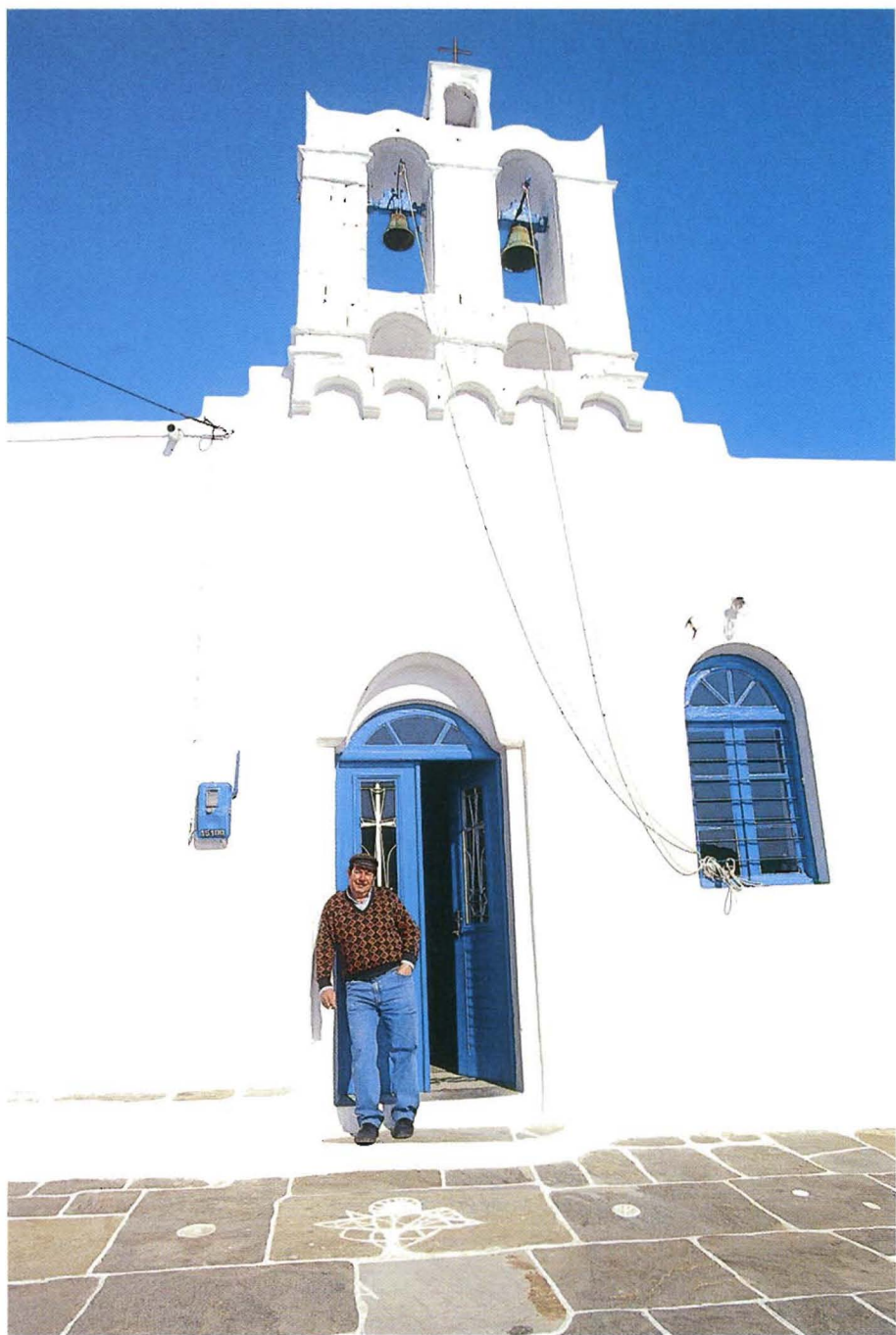
Στο γύρισμα του 19ου αιώνα, αρχές του 20ού, ξεκινά ένας οπμαντικός μετασχηματισμός στην οργάνωση της κατοικίας, όταν οι Αρτεμωνιάτες της διασποράς κτίζουν τα νέα τους σπίτια νεοκλασικού τύπου.

Ο αρθρογράφος της ντόπιας εφημερίδας «Η Σίφνος» που εκδίδεται στον Αρτεμώνα από το 1881, αναφέρει ότι ο τρόπος που κτίζονται τα σπίτια σε όλα τα χωριά της Σίφνου είναι ίδιος: *Είναι τόσο συντηρητικός όσο και τα αγγλικά έθιμα.*

Περιγράφοντας δύο νέες οικοδομές, αυτή του Χ. Ψαραύτη, εμπόρου εγκατεστημένου στον Πειραιά και της γυναικαδελφής του, το γένος Δημητριάδη, ούζυγου του επιχειρηματία Ανδριτοάκη, χρησιμοποιεί τον όρο *επονόσταση* αφού για

*Λεπτομέρεια από
νεοκλασικά σπίτι
στον Αρτεμώνα.*

πρώτη φορά στη Σίφνο κτίζονται σπίτια σύμφωνα με όλους τους κανόνες της αστικής αρχιτεκτονικής .

Οι οικογένειες Βερνίκου και Μπάου τροφοδοτούν επί σειρά γενεών τη Σίφνο με ανώτερους κληρικούς.

Οι ενορίες του Αγίου Κωνσταντίνου, του Ταξιάρχη, του Απ Γιώργη του Αφέντη, της Παναγίας τα Γουρνιά, της Παναγίας του Μπαλί, του Αγίου Αντύπα, της Παναγιάς της Αμμου, της Παναγιάς της Κόγχης δίνουν μια εικόνα για τις γειτονιές του Αρτεμώνα.

Προς τα βόρεια στη γειτονιά Κρούστα, κοντά στους ανεμόμυλους του Αρτεμώνα, στα 1909 ανοίγει ξενοδοχείο «Ο Επίγειος Παράδεισος». Πέρα από τις γειτονιές αυτές και ανάμεσα σε καλλιεργήσιμα εδάφη όπως π.χ. στο Λιαροκόπι αρχίζουν να εμφανίζονται νέα σπίτια.

Στη γειτονιά του Αγίου Κωνσταντίνου συναντούμε το δημοτικό σχολείο αρρένων ενώ το 1883 λειτουργεί και δημοτικό σχολείο θηλέων.

Στην ίδια γειτονιά όπως και στην Παναγιά τη Κόγχη αυγκεντρώνονται τα εμπορικά καταστήματα του οικισμού.

Πετάλι

Ο συνοικισμός Πέρα ή Άνω Πετάλι πριν συγκροτηθεί σε οικισμό το 1912 αποτελούσε γειτονιά του Αρτεμώνα.

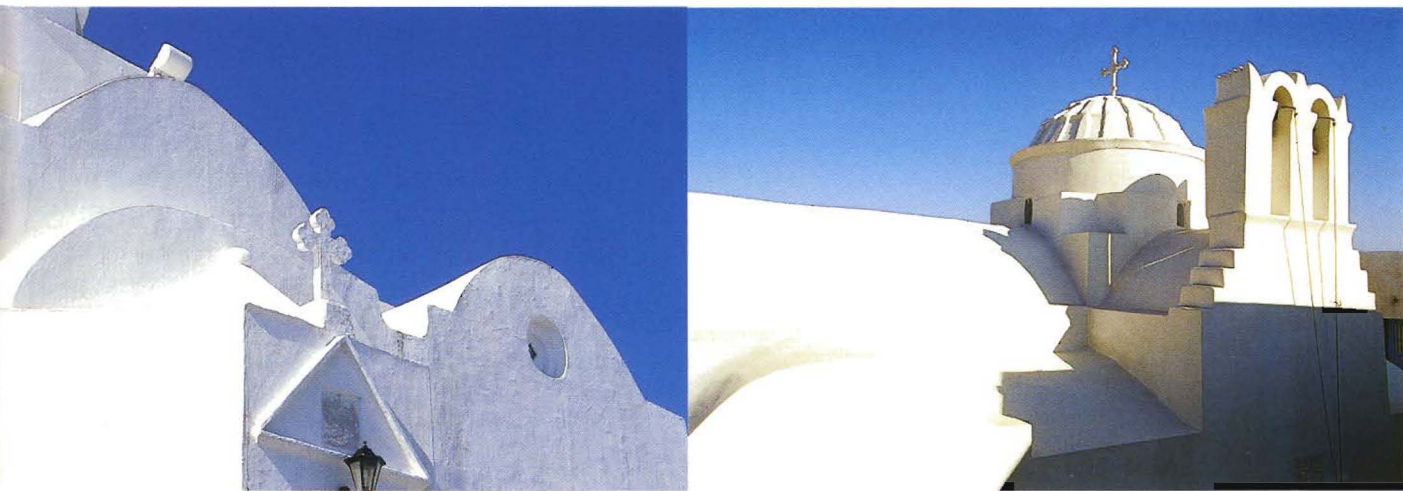
Τον ενοριακό ναό του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της γειτονιάς αυτής αγόρασαν οι ενορίτες του από τον ιδιοκτήτη του μόλις το 1894. Η γειτονιά αυτή κατοικείται κυρίως από κτηματίες, γεωργούς και αγγειοπλάστες. Πολλά από τα σπίτια της περιλαμβάνουν κήπους, υποστατικά αγροτικού χαρακτήρα, ληνούς, μαντράκια, ατάβλους. Κοντά στις κατοικίες των κτηματιών βρίσκονται τα ελαιοτριβεία.

Κάτω Πετάλι

Το Κάτω Πετάλι οργανώνεται νοτιοανατολικά προς τη γειτονιά Άνω Πετάλι του Αρτεμώνα. Ο πληθυσμός του τον 19ο αιώνα αποτελείται κυρίως από γεωργούς. Επίθετα των οικογενειών αυτού του οικισμού συναντούμε στο Κάτρο, στην Απολλωνία και στην Καταβατή.

Τα σπίτια είναι απλά και συγκεντρώνονται αφικτά γύρω από τρεις εκκλησίες, την Παναγία που είναι και ο ενοριακός Ναός, την εκκλησία του Απ Σώστη και τον Άγιο Αντώνιο. Ξεχωριστά αλλά πολύ κοντά στο χωριό η εκκλησία του Απ Γιάννη, εκκλησία του κοιμητηρίου του οικισμού.

Οι κάτοικοι στο τέλος του αιώνα αποφάσισαν να επισκευάσουν την ενορία τους. Για το σκοπό αυτό έκαναν εράνους μεταξύ τους και ανάμεσα στους συγχωριανούς τους που βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη. Τελικά το 1898 εγκαινιάστηκε η νέα

Παναγία
η Κόγχη

*Είσαδος στη Παναγία
τη Γεραννοφόρα
(Πέρα Γειτονιά) Απαλλωνία*

Ναός στην Απολλωνία

εκκλησία της Παναγίας, όπως παρουσιάζεται σήμερα.

Στις αρχές του 1904 αποφασίζεται από την Επιθεώρηση Σχολικών Κτηρίων στην Ερμούπολη η λειτουργία σχολείου στο Κάτω Πετάλι για παιδιά κάτω των επτά ετών.

Απολλωνία

Η Απολλωνία, άλλοτε αλλά ακόμη και σήμερα Σταυρί, αντικατέστησε από το 1836 το Κάστρο ως πρωτεύουσα του νησιού. Στους κατοίκους της συγκαταλέγονται κάτοικοι που προέρχονται από όλα τα άλλα χωριά, το Κάστρο, τον Αρτεμώνα, την Καταβατή, τα Ξάμπελα.

Πολλοί Σιφνιοί από την Απολλωνία μεταναστεύουν την εποχή εκείνη στη Σμύρνη, στην Αθήνα, σε άλλα νησιά και πολύ λιγότεροι προς την Κωνσταντινούπολη και την Αλεξάνδρεια.

Κατεβαίνοντας από τον Αρτεμώνα προς τα νότια συναντούμε την βορειότερη γειτονιά της Απολλωνίας την «Πέρα Γειτονιά», που εκτείνεται γύρω από την ενοριακή εκκλησία της Παναγίας της Γεραντοφόρας. Στη γειτονιά αυτή συναντούμε εμπόρους, παντοπώλες, αρτοποιούς, καφεπώλες, γεωργούς και κτηματίες. Πολλά από τα επίθετα των κατοίκων της τα έχουμε συναντήσει στον Αρτεμώνα και λιγότερα στο Κάστρο. Συνεχίζοντας προς νότον, δυτικά του κεντρικού δρόμου υπάρχει μια γειτονιά με αρκετά χαλαρή δόμηση. Οι κάτοικοι, γεωργοί, κατοικούν σε σπίτια που πολλές φορές είναι διώροφα και κτίζονται ανάμεσα σε κήπους και ομπέλια. Ενοριακός ναός η Παναγία του Μπαρού.

Βαδίζοντας προς νότον περνούμε από τις γειτονιές που οργανώνονται γύρω από τα ναό του Σταυρού και της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος που δεν παρουσιάζονται ως ιδιωτικές. Δυτικά στη γειτονιά του Φιρού κατοικούν κυρίως γεωργοί. Ανηφορίζοντας προς νότον φθάνουμε στην ενορία του Ταξιάρχη, ιδιωτική εκκλησία, στην πλατεία ή Άμμο της Απολλωνίας όπου και το διοικητικό και εμπορικό κέντρο του νησιού.

Εδώ βρίσκεται το ειρηνοδικείο, η αστυνομία και τελωνείο. Στο εμπορικό κέντρο της Απολλωνίας υπάρχουν φαρμακείο, ράπτης, ζαχαροπλαστείο, χρυσοχοείο, ωρολογοποιείο (1885-1894).

Κτηματίες, κάτοικοι του Κάστρου, αγοράζουν σπίτια στην περιοχή του Ταξιάρχη.

Στο νότιο άκρο του οικισμού της Απολλωνίας υπάρχει μικρή εκκλησία του Αγίου Σπυρίδωνα μια άλλοτε ιδιωτική εκκλησία που πέρασε πολύ ενωρίς στην κοινότητα των Σιφνίων. Το 1885 ο Άγιος Σπυρίδωνας ήταν ερειπωμένος. Στη θέση του και με τη συνδρομή των κατοίκων του νησιού και των απανταχού Σιφνίων κτίστηκε ο σύγχρονος καθεδρικός Ναός του Αγίου Σπυρίδωνα.

Το 1898 ο Ναός εγκαινιάστηκε από τον μητροπολίτη Σύρου. Γύρω από την εκκλησία αυτή ανθεί η γειτονιά Πλάκες.

Το κέντρο λοιπόν της πρωτεύουσας κατά τον 19ο αιώνα βρίσκεται στο νότιο άκρο του οικισμού που εκτείνεται σε σχήμα γραμμικό προς την κατεύθυνση του λιμανιού του Φάρου.

Σε κεντρικό σημείο τότε του οικισμού εκεί που άλλοτε βρισκόταν το μοναστήρι του Αγίου Αρτεμίου στα χρόνια του Καποδίστρια είχε κτιστεί νεοκλασικό κτήριο με τρεις αίθουσες που στεγάριζε το δημοτικό σχολείο αρρένων και το Ελληνικό Σχολείο. Μέχρι το 1888 που λειτούργησε και δημοτικό σχολείο θηλέων, τα κορίτσια της Απολλωνίας πήγαιναν σχολείο στον Αρτεμώνα. Μετά την ανάπτυξη και την αργάνωση του λιμανιού στις Καμάρες και την κατασκευή του δρόμου Καμάρες-Απολλωνία, οϊγά-οϊγά το κέντρο της Απολλωνίας μετατοπίζεται προς τα βορειοδυτικά πλησιάζοντας προς το νέο λιμάνι των Καμαρών στη θέση που βρίσκεται σήμερα.

Καταβατή

Ανεβαίνοντας πιο ψηλά από τις Πλάκες της Απολλωνίας κατευθυνόμενοι πάντα προς νότον, δυτικά συναντούμε τον οικισμό της Καταβοτής, που παρουσιάζει έντονο αγροτικό χαρακτήρα. Δύο γειτονιές παρουσιάζονται κυρίως στο 19ο αιώνα, η σουνικία Παππαφώτη με πυκνότερο ιστό και η γειτονιά του Ελείμωνα με χαλαρότερο οικιστικό ιστό, όπου ανάμεσα στα σπίτια μεσολαβούν χωράφια αλλά και στάβλοι, θεμωνιές και ελαιοτριβεία. Η σουνικία Παππαφώτη οργανώνεται γύρω από δύο ενορίες, μια μικρή ιδιωτική εκκλησία που ανήκει στην οικογένεια Μπάου και την Παναγία που στα 1905

αλλάζει ιδιοκτησία και ανήκει στην οικογένεια Κοομή, εμπόρου εγκατοστημένου στην Αθήνα. Στη γειτονιά αυτή είναι η κατοικία του γνωστού διανούμενου κληρικού Α. Μακράκη. Στη γειτονιά αυτή κατοικούν κτηματίες, από το Κάστρο και τον Αρτεμώνα, έμποροι, ναπτικοί από το Κάστρο αλλά και βιοτέχνες που κατάγονται από άλλα νησιά, ένας οιδηρουργός από την Κέα και ένας μαραγκός από την Τήνο.

Ο ενοριακός ναός του Αγίου Ιωάννη του Ελεήμονα, στην ομώνυμη γειτονιά μέχρι το 1909 που αποδίδεται στην κοινότητα είναι ιδιωτικός ναός της οικογένειας Σεργιάννη. Το 1912 ο ναός αυτός γίνεται ενοριακός ναός του οικισμού της Καταβατίς. Ανάμεσα στον πληθυσμό της συνοικίας του Ελεήμονα συναντούμε κατοίκους της που το 1912 έχουν ήδη μεταναστεύσει στον Καναδά.

Ξάμπελα

Το Ξάμπελα βρίσκεται ανατολικά της Καταβατίς και οργανώνονται κυρίως γύρω από έξι εκκλησίες: τον Άγιο Γεώργιο του Παπαγιάννη, τον Άγιο Αθανάσιο (ιδιοκτησία Στ. Ζαννί, την Αγία Κυριακή (ιδιοκτησία Γαϊτάνου»), τον Χριστό (ιδιοκτησία Τριανταφύλλου), το Εισόδια της Παναγίας (Ζαμπέλη), την Αγία Βαρβάρα και τον Άγιο Νικόλαο (ιδιοκτησία Μαρούλη).

Όπως προκύπτει από τις πηγές μας ο πληθυσμός των Ξαμπέλων ήταν πολύ διαφοροποιημένος και περιελάμβανε οικογένειες κτημοτιών που προέρχονταν από την Καταβατή ή την Απολλωνία. Παλιές οικογένειες του Κάστρου, οι Γρουπάρηδες, οι Προβελέγγιοι έχουν σπίτι στα Ξάμπελα. Υπάρχουν όμως και ναυτικοί, κρητικής προελεύσεως, καθώς και έμποροι που όμως έχουν ενταχθεί ήδη στην οικονομική κοινότητα. Δεν λείπουν οι βιοτέχνες, αγγειοπλάστες, δάσκαλοι ή υπάλληλοι Τραπεζών που ζουν στην Αθήνα.

Η γειτονιά «Κλουβότι», παρουσιάζει εντονότερο αγροτικό χαρακτήρα. Το Ξάμπελα συνδέονται ενωρίς με την πολιτική ιστορία της Σίφνου μετά την Ανεξαρτησία.

Ο Νικόλαος Χρυσόγελος, ήρωας της Επανάστασης, μετέπειτα γεροισιαστίς, τελείωσε την καριέρα του ως δήμαρχος του νησιού εκλεγείς με το δημοκρατικό κόμμα, ενώ είχε

προηγουμένως παντρευτεί την κόρη του προκατόχου δημάρχου Προβελέγγιου, γόνου παλαιάς οικονομικής οικογένειας. Κατά τη διάρκεια της δημαρχίας του ο Χρυσόγελος μετέφερε την έδρα του στην κατοικία του που ήταν προικώ της συζύγου του και βρισκόταν στα Ξάμπελα.

Ο περιηγητής Buchon, μαθαίνοντας επί τόπου την πρόσφατη ιστορία του νησιού αποκαλεί τον Χρυσόγελο, Βοναπάρτη της Σίφνου, τον πεθερό του Προβελέγγιο. Αυτοκράτορα Φραγκίσκο και τα Ξάμπελα Πετρούπολη σε αντιδιαστολή με το Κάστρο που το ονομάζει, Μόσχα της οικονομικής αριστοκρατίας.

Εξάλλου τα Ξάμπελα υπήρξαν κοινή βάση των οικογενειών Προβελέγγιου και Γρεζάνη που βρίσκονταν σε έντονη πολιτική αντιπαράθεση όλο το 19ο αιώνα.

Διαιτιώνουμε λοιπόν ότι στη Σίφνο η χωροθέτηση των πυρήνων των περισσότερων από τους σημερινούς εσωτερικούς οικισμούς έχει συντελεστεί ήδη πολλούς αιώνες πριν.

Ο σημερινός οικισμός του Κάστρου διατηρεί σημαντικά από τα χαρακτηριστικά ενός αμυντικού οικισμού και αποδίδει στο χώρο την οικιστική μορφή που συνδέεται με το κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό σύστημα μιας εισαγόμενης ιδιότητας δυτικής φεουδαρχίας που επικράτησε και παρήκμασε στις Κυκλάδες μετά τον 13ο αιώνα.

Οι παραλιακοί οικισμοί της Σίφνου στη σημερινή τους μορφή δημιουργούνται στη σύγχρονη εποχή.

Το πλέγμα των εσωτερικών οικισμών σε αδρές γραμμές έχει λάβει τη σημερινή του μορφή ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα. Οι ελεύθεροι αυτοί οικισμοί, σε σχέση με τον οχυρωμένο οικισμό του Κάστρου, χωροθετούνται καταρχήν υροσαρμζόμενοι στα δεδομένα του εδάφους σε συνδυασμό με τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις του ορεινού νησιού της Σίφνου.

Η έρευνα δεν έχει προχωρήσει ώστε να γνωρίζουμε με βεβαιότητα τη θέση των αρχικών πυρήνων των οικισμών αυτών.

Η οικονομική παραδοσιακή αρχιτεκτονική διακρίνεται για τη λιτότητα αν όχι την αυστηρότητα των γραμμών της. Οι καμπύλες, καθαρά επικουρικές, περιορίζονται κατά κανόνα στη διαμόρφωση των ανωφλίων των ανοιγμάτων των δια-

Οι καπνοδόχοι ως μορφολογικά στοιχεία με ιδιότερες αναλογίες της σιφναϊκής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής.

φόρων κτιομάτων. Παρ' όλ' αυτά καμπυλόπτες επιβάλλονται έντονα ως τριοδιάτοτα και κατακόρυφα στοιχεία άλλοτε με τη μαρφή αφίδων των ιερών των εκκλησιών και άλλοτε ως καπνοδόχοι με συχνό δυσανάλογες διαστάσεις προς τους κτηριακούς όγκους. Περιέργως τα στοιχεία αυτά αντί να ξενίζουν φαίνεται ότι ενισχύουν ακριβώς αυτή την λιτότητα της παραδοσιακής οίφναϊκής αρχιτεκτονικής που απεχθάνεται κάθε εκζήτηση.

Όπως συμβαίνει γενικά με την παραδοσιακή αρχιτεκτονική ενός τόπου το οικιστικό περιβάλλον εντάσσεται με μεγάλη επιδεξιότητα στο φυσικό τοπίο. Στην περίπτωση των εσωτερικών οικισμών της Σίφνου η άμεση γειτονιά των οικισμών με τα καλλιεργήοιμα εδάφη, η ομαλότητα του ανάγλυφου του εδάφους και η διαμόρφωση του φυσικού τοπίου χάρης στην εργασία αιώνων των κατοίκων του νηοιού προκειμένου να κατασκευάσουν άπειρα επί μέρους οριζόντια καλλιεργήοιμα επίπεδα με ξεραλιθιές αποδίδουν στο φυσικό αυτό τοπίο οργανική θέση.

Μόνο από το κέντρο του κάθε οικισμού δεν υπάρχει άμεση οπτική επαφή με το φυσικό τοπίο.

Απά κάθε γωνιά του κεντρικού δρόμου, που διατρέχει οα ραχοκοκαλιά τις λοφοσειρές του κεντρικού τμήματος της Σίφνου, όπου αυτός διασταυρώνεται με εγκάρσιο δρόμο, η εικόνα είναι ούνθητη. Σε πρώτο επίπεδο η γενική άποψη της γειτονιάς, σε δεύτερο ένα τμήμα της διαμορφωμένης υπαίθρου και στο βάθος μιο γενική όψη τμήματος ή ολόκληρου άλλου οικισμού.

Μέχρι και τον 19ο αιώνα - αρχές του 20ού η ανάπτυξη των οικισμών υπαγορεύονταν από τις καθαρά κοινωνικές πρακτικές της οίφναϊκής κοινότητας όπως είναι ο θεομός της προίκας και ο έλεγχος της κυκλοφορίας των εγγείων αγαθών από το δικαίωμα προτιμήσεως.

Σήμερα βεβαίως η αγορά της γης είναι ελεύθερη, ο θεομός της προίκας εξακολουθεί να ισχύει αλλά και ο τουρισμός αποτελεί βασική πηγή πλούτου για τους κατοίκους του νηοιού. Χρειάζεται λοιπόν μεγάλη προσοχή στους κανόνες που ρυθμίζουν την ανοικοδόμηση ώστε να μη καταστραφεί η ισορροπία του

πλέγματος των οικισμών που πιο πολύ αυτό κάθε άλλο στοιχείο χαρακτηρίζουν τη φυσιογνωμία του νηοιού.

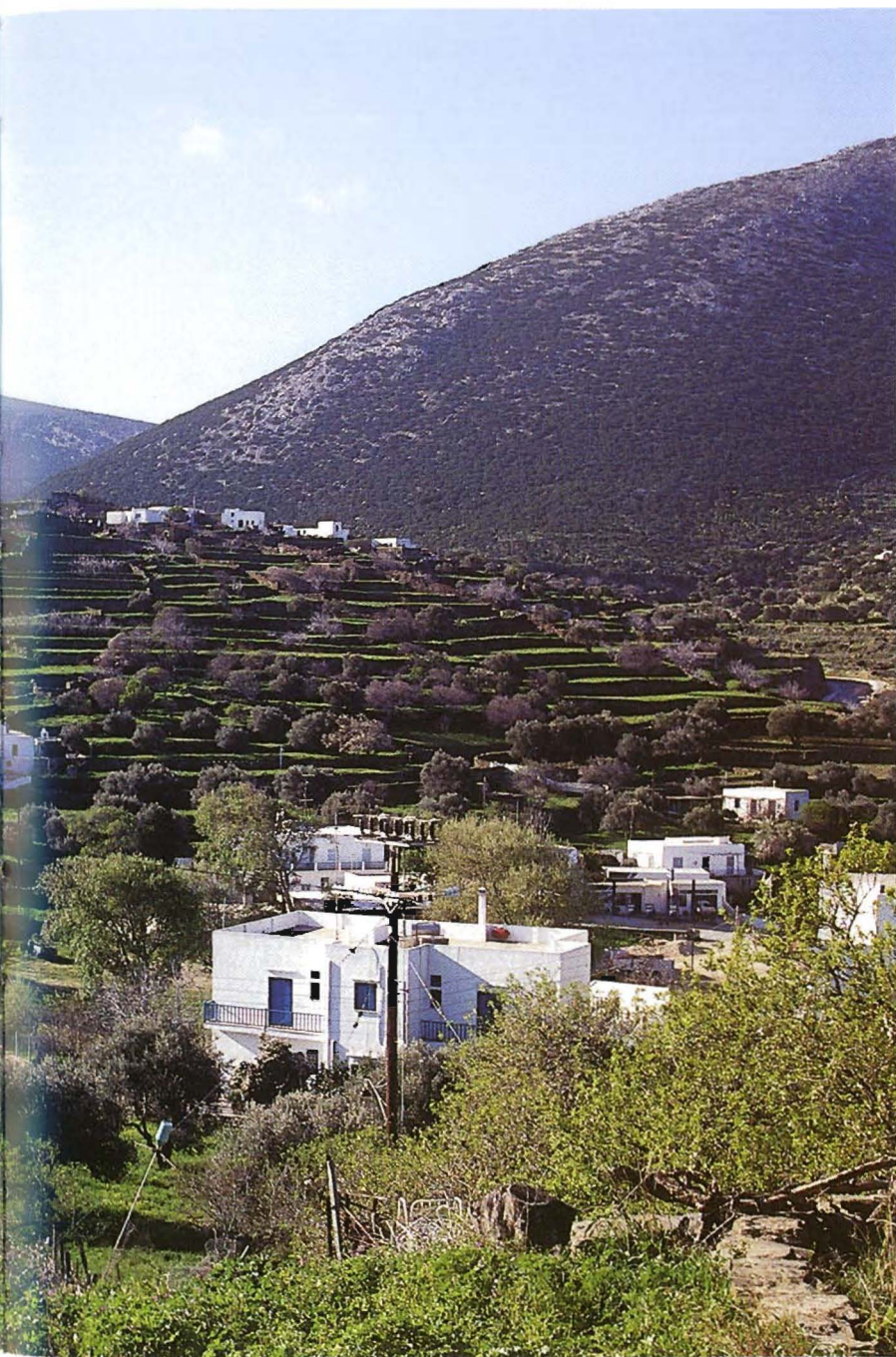
ΑΙΝΑ ΔΕΜΑΘΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Buondelmonti Chr., *Description des iles de l'Archipel*, Paris 1897.
- Buchon A., *Voyage dans l' Eubée, les iles ionieennes et les Cyclades en 1841*, Paris 1911, 189-199.
- Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque de la Grèce*, Paris 1782, 1828
- Γκιών Κ., *Ιστορία της νήσου Σίφνου*, Σύρος 1876.
- Horf. K. "Gozdzini" Ersh J.S.-Gruber J.S., *Allgemeine Encyklopadie der Wissenschaften und Kunst*, Leipzig 1817-1875, 67, 415-426
- Jourdain Ph., *Mémoires historiques et militaires sur les événements de la Grèce depuis 1822. Jusqu' au combat de Navarin*, Paris 1828, 95-97, 103-104.
- Μάουρερ Γ., *Ο Ελληνικός λαός*, Αθήνα 1976, 6.516.
- Matha-Dematha N., *Habitat et rapports socio-économiques à Sifnos. Deuxième moitié du XIXe-début du XXe siècle*, Διαδακτορική διατριβή, Université de Paris I-Sorbonne, 1992
- Μέρτζιος Κ., *Μια διαθήκη εκ Σίφνου του 1662. Επετηρίς Αρχείου Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου*, 8, 1958.
- Πετρόπουλος Γ.Α., *Νομικά έγγραφα Σίφνου της Συλλογής Γ. Μαριδάκη*, Ακαδημία Αθηνών, *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας*, 3.1, 1956.
- Slot B.J., "Archipelagus turbatus" *Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane C. 1500-1718*, Istanbul 1982, 36-37.
- Συμεωνίδης Σ., *Η κυρά Βρυσσιανή ήγουν συμβολή εις την ιστορία της εν Σίφνω Ιερας Μονής του Γενεθλίου της Θεοτόκου*, Αθήνα 1966.
- Συμεωνίδης Σ., *Ιστορίας τη Σίφνου Από την προϊστορική επαχή μέχρι το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα 1990.
- Συναρέλλη Μ., *Δρόμοι και λιμάνιο στην Ελλάδα 1830-1880*, Αθήνα 1989.
- Τζίκου Σ., *Κεντρικοί οικισμοί της Σίφνου. Μορφή και εξέλιξη σε ένα παραδοσιακό σύστημα*, Αθηνά 1979.
- Τουρνεφορτ (de) J.P., *Voyage d' un botaniste*, Paris 1982.
- Τρούλλος Α., *Σίφνος, Τουριστικός οδηγός*, Αθήνα 1961.
- Τρούλλος Α., *Σίφνος. Ιστορία, λαογραφία, ξαναγοις*, Αθήνα 1974.
- Φιλιππάκης Μ., *Τοπωνυμια της Σίφνου*, Αθήνα, 1989.
- Αρχείο Εφημερίδος «Σίφνος» 1881-1924.

*Αρμονική σύνθεση
οικιστικού περιβάλλοντος
και φυσικού τοπίου.*

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

ΛΙΠΠΡΑΝΤΗΣ ΧΡ.. Θεολόγος - Αρχαιολόγος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΔΕΜΑΘΑ ΑΙΝΑ, Δρ Ιστορίας, Αρχιτέκτων - Μηχανικός, 2η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Υπουργεία Πολιτισμού

ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ ΦΩΤΕΙΝΗ, Δρ Αρχαιολόγος, Επίτιμη Έφορος των Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού

ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, Αρχαιολόγος, Προισταμένη ΚΑ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Υπουργείο Πολιτισμού

ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΝΑ, Δρ Αρχαιολόγος, ΚΑ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Υπουργείο Πολιτισμού

ΧΑΤΖΗΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΟΛΓΑ, Δρ Αρχαιολόγος, ΚΑ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Υπουργείο Πολιτισμού

Το παρόν βιβλίο τυπώθηκε σε χίλια αντίτυπα τον Ιούνιο του 1998
με την ευκαιρία του 1ου Διεθνούς Σιφναικού Συμποσίου.

Τη φροντίδα της συγκέντρωσης των κειμένων ανέλαβε
ο Πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής του Συμποσίου κ. Τζώνης Ζερβουδάκης

Τον συντονισμό της έκδοσης είχε η Δρ. Αίνα Γ. Μενδώνη

Την καλλιτεχνική επιμέλεια είχε η κ. Δώρα Χρυσοστομίδου

Την παραγωγή ανέλαβε η Metigraf

